БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың сентябрь 4 воскресенье

№ 205 (13805)

1925 чылда үндезилеттинген.

Өртээ 3 көпеек.

Бөгүн «Шын» солуннуң **КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН** Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң малчыннары Шынат-оол Иргитович Манчыылай биле Малчын-оол Салчакович Кочаага тураскааттывыс.

Бо хойжуларның өг-бүлелери 15-15 тонна сиген белеткээр хүлээлгезин барык ийи катап ажыр—28, 29 тонна кылдыр күүсеткен.

Болар ам совхозунуң кезип бергени көк-суланы сарааттап ап, кыштагларынче сөөртүп турарлар.

Кыштаглаашкынга белеткелдиң мурнакчыларындан үлегер алыылыңар!

ИЙИГИ КЕЗИИШКИН ЭГЕЛЭЭН

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң мал чеми белеткээр механизастаан бот-орулга-чарылгалыг бригадазының ажыл-ишчилери бо хүннерде тарымал меле сигенниң ийиги дүжүдүн ажаап ап, ажылын улам шапкынчыткан. Бригаданы бедик мергежилдиг, ажыл дээш шегелделиг, делгем билигниң механизатору коммунист Лаахын Комбуевич Көк-оол удуртуп турар.

Бригаданың мурнунда салдынган сорулга чиик эвес. Совхозтуң малынга четчир хемчээлдиг мал чемин эки шынарлыг белеткээри, планда көрдүнген 3000 тонна сигенни кезип, бөлүп, сарааттаары болгаш хумагалыг ажыглаары-биле сараат бүрүзүн кажаалаары боор турар. Бригаданы алды звенога үскеш, тус-тус кылыр ажылдарын даандыргаш, удуртукчуларынга бедик харысалгалыг механизаторларны быжыглаан. Оларның бир деми, быжыг найыралдыг ажылының түңнели август 25-ке чедир 2627 тонна сигенни кезип, бөлүп, сарааттааны болур. Аныяк механизатор Михаил Кендин удурткан звено сараат сигеннерин удур кажаалап четтигип турар.

Дуржулгалыг механизатор Василий Шивиттиң удуртканы бөлер, сарааттаар звенонуң кежигүннери 1000 тонна сигени белеткээрин август 24-те күүсеткеш, совхоз дирекциязынга, партия комитединге рапорттааш, 100 тонна сигенни бөлүп, сарааттаар немелде хүлээлгени алгаш, хей-аъды кыптыккан ажылдап турар. Звенонуң кежигүннери сараат салыкчылары Александр Марчын, Дөмүр-оол Баазанай, механизаторлар Вадим Түлүш, Геннадий Көк-оол, Бүче-оол Культур-оол оларның эрес-шудургу күш-ажылчы үлүг-хуузу макталдыг.

Олар кылган ажылының бүдүрүкчүлүү, шынары, эчис түңнели дээш билектерин сывырныпкаш ажылдаар чаңчылдыг.

Бригада көжүрүп чоруур вагоннуг столовая-биле хандыртынган. Столовайның повары хову ажылдарынга алды чыл улаштыр ажылдап поварлаан Елена Эрес-ооловна Ары-Үре амданныг аъш-чемни белеткээш, бригада кежигүннерин доктаамал чемгерип, чемгерикчилерниң «четтирдивис» деп чылыг-чымчак сөзүн дыңнап, ак сеткилдиг кызымаан көргүзүп ажылдап турар.

Ховунуң ажыл-ишчилери Торгалыг суурда Юрий Гагарин аттыг кедээ Культура бажыңының ажылдакчызы Кызыл-оол Маадыр-оол удурткан бот-тывынгыр артистерниң солун программалыг концертин чаңгыс эвес удаа хову турлагаларынга көрүп, оларга өөрүшкүзүн илеретпишаан, улам хей-аът кедурлүүшкүнүг, омак-хөглүг ажылын уламчылап турар. Бригада бо хүннерде Доора-Буга деп черниң люцерназының ийиги ажаалдазын чоруда берген.

Очур-оол **ТҮЛҮШ**.
Улуг-Хем район.

Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң тараажылары бо чылын чаагай дүжүттү өстүргеннер. Чодураала, Кожайда дыка хөй участоктардан 25-30 центнер кызыл-тасты гектардан ажаап ап турарлар. Чодурааның тарылга шөлдеринде суланың үнгени база эки. Ында Алексей Ондарның бригадазы чочак-тараа биле сула холуй үнген 200 гектар дүжүттү чартык хүн дургузунда-ла ажаап доосканы.

ЧУРУКТА: ук бригаданың кежигүнү комбайнер Сергей Кертикпен.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

НОГААН АЖААЛДА

Мал чеми белеткелиниң сентябрь 2-де медээзи (тонна).

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	16.000	5411	33.8	986	22.4
Мөңгүн-Тайга	3900	1369	35.1	—	—
Барыын-Хемчик	16.000	8200	51.2	3800	100
Өвүр	11900	5367	45.1		
Сүт-Хөл	15.400	6162	40.0	2214	15.8
Чөөн-Хемчик	14.000	8081	57.7	7707	64.2
Улуг-Хем	28.000	14614	52.2	4716	36.8
Таңды	21.000	12327	58.7	20911	74.7
Бии-Хем	15.500	8939	57.7	13420	127
Тожу	7.600	1546	20.3	906	
Каа-Хем	15.900	12292	77.3	16154	87.8
Тес-Хем	17.000	9641	56.7	1834	47.0
Эрзин	22.700	4940	21.7	863	22.7
Кызыл	19.100	10697	56.0	8269	127
Ниити республика	224.000	109585	48.9	81780	65.9

ТАЙЫЛБЫР: 1—сигенниң ниити планы, 2—ону күүсеткени, 3—сигенниң хуузу, 4—салдынган сенаж, 5—оон хуузу.

АРАЛАП КЕЗИП ТУРАР

«Шамбалыг» совхозтуң хову-шөлдеринде хоор сарыг тараа четчип быжып, комбайнерлерни кезип кириптеринче албадай берген. Ажаап алыышкынның үш дугаар хүнү аажок кааң аяс турда, тараажыларның хову турлаанга барып, механизаторлар-биле ужуражып, суур төвүнде шаңга чугаавысты уламчылаан бис.

Бригада төвү биле шаң аразында тараа сөөртүп турар чолаачы Владимир Куулар ол черниң орук-чиирин, оңгул-чиңгил, шаптараазының черлерин эки билир болгаш, кандыг-даа доктаашкын чок, хаттан үндүр халдып олур.

— Шенелде шилилге кезиишкинниң Калбак-Хады эдээнде эгелээн — деп, ол тайылбырлай-дыр. — Үш хүн дургузунда үш чүс тонна хире арбайны шаңче сөөртүп чедирдивис. Бөгүн мээн-биле кады Анатолий Самбуу, Филат Куулар, Родион Ховалыг ажылдап турар. Дүүн чаъс чаггаш, сыпта тарааның кургаарын бичии манаар ужурга таварыштывыс.

Владимир бригада төвүн эрттир халыткаш, шөл ортузунда чырыткылары чивеңнешкен ийи комбайнның дал ортузунга тура дүшту. Борбай Кендикпаа биле Күдер-оол Хомушку тараа шуушттурар хоолай дамчыштыр бункерлер долу чаа бастырган арбайны чүдүре бердилер.

15 комбайн ол шөлдүң тараазын дорт кестирип, ажаап доосказ, дүъш соонда суур чоогунда кызыл-тасты ажаары-биле шууштур чыскаалыпкаш чорупкан.

Бригада төвүнде столовая-ге кире дүштүвүс. Повар Елизавета Сарыглар дузалакчызы Ульяна Монгуш-биле механизаторлар чемгерип тур.

— 50 хире кижиниң чемин белеткедивис — деп, Елизавета Ховалыговна дыңнаткаш, кылган чемниң амданы, шынары кандыг-дыр дээнзиг эъттиг, макарон салган тавакты сунмушааи, даандырган херээнге хандыкшылын илеретти: — Чайын өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазынга бараан болуп турдум. Күс келирге-ле, хүлээгем бо хову турлагларын кээзэш чоруп каар. Аъш-чем хандырылгазы ажырбас, ынчалза-даа эжик аксында турар ийи столдуң кырын шывар клёнка тывылбаан.

Дүжүт ажаап алыышкынында киришкен кижи бүрүзү-ле сеткилинге дүвүрелиг чажырбас чорду.

— Девискээривисте чырык чедишпес. Чагылар баштарында сайгылааннар буступ калгылаан. Үш-ле кезек черге чырык тургузар, чүгле лампочкалар азар ол-ла чүведир ийин—деп, ында танныыл Дажы-Серен Давааевич Ондар электриктерниң адрезинге хомудал киирди.

— Бо кезип турар шөлүвустуң ортузу сарыг чашпан колдаан. Тараа чавыс сыптыг, тарамык болгаш, дүжүдү чер албас-тыр—деп, Чүдүр-оол Куулар чугаага ушкашты.— Чашпан мотовилога ораажып каар, дүжүт эвээш, саваң хөй болганындан тырлыр. Чазын андарган черге удур чаштырган. Чайгы үеде хөрзүнү чемиштипип, чедир ажылдаваан. Мону хей-ле дорт кестивис. Чүге дээрге тараа чаала кадыгланып бар чыдар, чамдызы ам-даа быштак чем хевээр, быштааа арбайдыр.

«Шамбалыг» совхозтуң тараажыларынга ажаалданың баштайгы хүннери, шилилге кезилде бергедээшкиннерлиг чорүп турар. Суурда шаңга баштай сөөртүп чедирген кызыл-тастың өл-шыгы хөй, чедир бышпааның аңаа турганнар эскерип каап.

— Дүъ ол овааның кырында көге-бугалар хона каапкылап Тарааның изий бээрии эндевес элдептиг-ле куштар аа—дээш, шаң эргелекчизи Седен Доңгак базымнарын дүргедедипти.

Шаң девискээринде ыяш хүүрек, ширбиш туткан, ынай-бээр кылаштажкан ажылчыннар-ла хөй, а ол хирезинде оларның хөй кезии агым дайы-биле аңаа базып тургулаар. Черле ынчаш, төп шаңда дүвүрээзинниг, берге байдал тургустунган. Шала кырынга салгыннандырып, тараа кургадыр дериг-херекселди селип-септеттирип алырга, ону хөделдирип үндүрүптеринге хензиг ээриид тывылбайн барган. Ооң кадында аңаа ажылдаар оператор кижини белеткеп өөредип албаан. База бир тараа кургадыр улуг машина үрелген. Транспортёрнуң лентазы, ону ажылдадырынга херегзээр ресмень тывылбастааш туруп берген.

Тараа, сиген кезилдези түлүктелгее шак бо өйде нефть бааза ажылчыннарының харысалгазын бедидерин механизаторларның негеп турары чөптүг. Ооң эргелекчизи Сайын Даваалановна Ооржакты ол хүн суурдан дилээш тыппадывыс. Шөлээ дилеп алгаш, Сүт-Хөл чоруй барганын Кызылге кирип ора, орукка ужурашканывыс совхоз директорундан билип алдывыс. Ынчалза-даа ооң алнының кырынга мындыг янзылыг чеме-хомудалдар болгулаан.

— 76 дугаарлыг бензин орнунга 72-ни кудар боор-дур. Ону ажыглаарга, автомашинаның тыртары кошкай бээр. Мотор ыитта ыштапыр. Өске хевирниң бензини болгаш, кактальр, чедир кыппас — деп, өөрүнүң мурнундан слесарь-мастер Владимир Бүрбү дыңнадыг кылды.

— Гараж эргелекчизи бензин кудар ажылчыннарга бижик чоргузарга, «Тараа сөөртүр эвес сен» дээш Вячеслав Сарыгларга бертен чүнү-даа бербээн-дир.— деп, бир уш улапты.— Лимит төвгениин белир бис. Ындыг-даа болза бар турган бензинни чөпшээрел ёзугаар чүге бербес чүвел?

Кызыл районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Владимир Саавиевич Дандар-биле нефть баазаның ажылын сонуурган көрдүвүс. Кывар-чаар материалдар кудар 2 ажылчын, 1 танныыл, эргелекчи боду 4 кижи ажылдап турар. Чүгле херээженнерден тургустунган күш-ажылчы коллективтиң девискээри арыг-силиг талазы-биле үлегерлиг болгу дег. Ынчалза-даа ында байдал сыр өске. Машиналар кирер оңгарның ханазы чугайлаттынмаан, доскаарлар чедир аштап будуттунмаан. 72 дугаар бензин кудар дериг-херекселдиң чежени кутканын айтыр счётчиги үрелген. Кывар-чаар материалдар төгүлген черлерниң кырынче элезин чаштынмаан. Тараа шөлүнден келген комбайннар херим иштинче кирип, моторун ажылдатпышаан, соляркань куттуруп ап турар, ол чорук өртке айыылдыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, техниканың айыыл чок чоруу сагыттынмайн турар.

Июль айда бир аныяк чолаачы Кызылдан сөөртүп эккелген үзүн өске доскаарже, таарышпас үс кырынче холуй кудупкаш барган. Ам ол үстү чүгле «Кировец» тракторга ажыглавас, артканнарынга таарыжып болурун кол агроном Николай Найдыцович Маады биске бүзүретти. Солуй кудуушкун дугайында база сайгарып чугаалашкан. Нефть бааза ажылынга кол харысалганы ооң эргелекчизи Сайын Даваалановна Ооржак боду чүъктээр апаар.

Тараа ажаалдазы Шамбалыгга түлүктелир. Ону чорударынга чаңгыс ээрил безин чедишпейн баргаш, шаптыктап болурун үстүнде чижектер бадыткаар.

Даныы **САЛЧАК**.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

РСФСР: комбайнны... чээлите

Кемерово районнуң моол мурнунда «Сельхозтехника» турган чери күрүнениң кооператив септелге-техниктиг бүдүрүлгези эргени алган. Албан чериниң адрезин солдазындан ангыда, ооң структуразынга болгаш ажыл-чорудулгазынга шынар талазы-биле өскерилгелер болган. Эргелел башкарар аппаратты дыка кызырган. Бүдүрүлге фондузу болгаш ажылдакчыларның алыр шалыңы районнуң колхозтарын болгаш совхозтарын материалдар, артык кезектер болгаш механизмнер-биле канчаар хандырып турарындан база септелгениң хуусаазындан хамаарыжыр апарган.

Ол чорук партнерлар-биле кады хөделип ажылдаарының чаа аргаларын дилээринче оларны албадапкан. Моон мурнунда ажыл-агыйлар ажаалда техниказын нарыдтан дашкаар садып ап турган болгай. Ажыл-агыйны чорударының чаа аргазынче шилчээн соонда бүдүрүлге чери ол машиналарны садар черни боду дилээр апарган. Ооң-биле кады садып алыкчының сан-хөө байдалын база барымдаалаар апарган. Ынчангаш ам бот-бодунга ажыктыг арганы тыпкан. Чижээ, районнуң колхозтары болгаш совхозтары техниканы чээ садып алырының аргазын ажыглап эгелээн. Кооператив 15 комбайнны саткан, ооң өртээн чер ажылдыглары беш чыл дургузунда төлээр. Мындыг янзылыг системаны өске-даа садыглажыышкын кылырынга ажыглаарын шиитпирлээн.

УКРАИНА: бактериялардың чаа мергежили

УССР-ниң ЭА-ның Д. К. Заболотный аттыг микробиология болгаш вирусология институнуң эртемденнери мал чемнге немээр бүдүмелдя — «Биобит» ажыглап кылыр чаа штаммыны үндүрген. Биологтарның бо чедиишкини бүдүрүлге күчүзүн улгаттырбайн тургаш, бо компонентини бүдүрерин ийи катап улгаттырар арганы бээр.

— Физиктиг болгаш химиктиг мутагеннинг аргаларын ажыглап, микроорганизмнерни өстүрерниң чаңчыл апарган методтары чамдыкта мегелептер, чижээ, организмнерниң амылыраар аргазын чавызадыптар — деп, институттуң микроорганизмнер генетиказының салбыр эргелекчизи биология эртемнериниң доктору Б. Мацелюх чугаалаан.

УЗБЕКИСТАН: бирги классчыларга өөредилге ному

Узбекистанда «Укитувчи» деп ном үндүрер чер чаа өөредилге чылында бирги классчыларга белек кылдыр «Орус дыл чуруктарда» деп шенелде өөредилге номун парлап үндүрген. Ол өөредилге номун орус дылды ханызы-биле өөренир узбек школаларга ажыглаар. Уруглар ол номну педагогика эртемнериниң Узбекистанда эртем-шинчилел институдунуң ажылдап кылган тускай программаны ёзугаар ажыглаар.

Номнуң авторлары орус дыл кичээлдери бичии кижилерниң чогаадыкчы ёзу-биле боданылын хөгжүдүп дээш хөй чүүлдү кылган, ынчангаш номну номчуп турда, ойнап турганы ышкаш сагындырар. Номну чараш кылдыр каастаан. Уругларның билиглерже делгем оруунга оларның ынак литератураларының маадырлары болгаш тоолзут персонажтар үдеп турар. Номну 10 муң тиражтыг парлаан, ол дээрге республикада специализастаан школаларга четчир.

ГРУЗИЯ: чалыы назынга тураскаатган

Чайның сөөлгү хүнүнде Москвага агаарның температуразы 12-14 градус чылыг турган. Грузияның чалыы назынының чогаадыкчы отчёдунун болган соонда найысылалга улам чылыг апарган ышкаш сагындырган. ВЛКСМ-ниң 70 чылынга тураскаатган «Аныяктар, культура, эде тургустунуушкун» деп Бүгү-эвилел фестивалының киржикчилери мурнуу чүктүң чылыг хүнүн, боттарының чүректерин эккелгени ол.

Грузияның хүнү аныяктарның «Орленок» деп культура төвүнге эрткен. —Грузияның телээлекчилери бодунуң чогаадыкчы отчёдун доосқаш, чогаадыкчы эстафетаны эвилеледешкен өске республикаларның телээлекчилеринге дамчыдып берген—деп, фестивальның ол режиссёру, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады Е. Вандалковский чугаалаан. — Амгы чогаадыкчы көрүлдениң адын тодараткан үш сөс эде тургустунуушкунуң кол шимчедикчи күжү — аныяк салгалдың сагыш-сеткил дензигүүрүн байыдып, ону ажыдып турар чаа аргаларны болгаш хевирлерин тыварынга дузалаан. Чижээ, сөөлгү үеде чүгле Москвада безин чогаадыкчы 200 ажыг студиялар тургустунган. Оларның эң дээрелери келир чылын Пхеньянга болур аныяктарның болгаш студентилерниң XIII Бүгү-делегей фестивалынга киржирлер.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ — ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ

Дүүн СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң организастап эрттиргени министерстволар, ведомстволар, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының хуралынга 1988-1989 чылдарның кышкы үезинге белеткелдиң айтырыгларын чугаалашкан.

Хуралдың ажылын удуртуп эрттирген СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов бо айның эгезинге чедир кышка белеткелдиң байдалын сайгарып чугаалавышаан, дыка хөй бүдүрүлгелерде, организацияларда бо ажыл дыка сула, эрткен чылдарның деннелиндея куду деннелдиг чорүп турарын айтып, тодаргай чижектерни адап, удуртукчуларны шыгыы шүгүмчүлээн. Амгы эде тургустунуушкунун, бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның байдалдарында үстүүртен айтыышкыннар, даалгалар эвээжээнин ажыглап, кышка белеткелдиң болгаш ниитизи-биле бүдүрүлге, ажыл-агый чорудуун харысалга чок көрүп, ала-чайгаарлаашкынның агымынче киирип турар удуртукчуларның шыгыы бодаңырын үе негеп турар. Кышка белеткелдиң-даа, бүдүрүлгениң планныг даалгаларын-даа күүседир талазы-биле эң шыңгыы хемчеглерни алырының чугулазын, арткан чылыг үени эң шалыпкын белеткелге ажыглаарын ол айыткан.

Тус-тус бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң удуртукчулары чер-черде кышка белеткелдиң байдалын чугаалап, кайын кандыг дуза, дем херегин айтып, тодаргай хемчеглерни алырының аазаашкыннарын берип, одалга сезонунга чедир соок дүшкүже кылдынар ажылдарын илеткээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы В. Е. Серяков хуралдың ажылынга киришкен.

Каттышкан рейд

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫ КАТАПТААР БЕ?

Районнуң эң улуг совхозу «Барлык» бо чылын 6900 тонна сигенни, 300 тонна сиген далганын, 2000 тонна сенажты белеткеп алыр ужурлуг. Бо хүннерде совхоз сенаж салыр планын күүсеткен, ам силос салырын эгелей берген. Чоокку хүннерде тараа сенажын салырын эгелеп, ол хоозулуг мал чеми-биле сигенниң чедир күүсеттинмес болгу дег «чиирин» дуглаар деп турар.

Бистиң каттышкан рейд бригадазының кежигүннери бо хүннерде совхозтуң төп шаңында витаминниг сиген далганы белеткээр черге чораан. Совхозта бо үнелиг мал чемин белеткээр үш агрегат бар. Оларның бирээзи шагдаа үрелген, артык кезектер чогундан аңаа турар. Эрткен чылын база ийи агрегат ажылдап турган болза, бо чылын-даа ийи агрегат ажылдавышаан хевээр. Аңаа ийи ээлчегде ажылдаар 16 кижи бар. Оларны ол агрегаттарга үр чылдарда ажылдаан улуг оператор Николай Тас-оол эки башкарып турар.

«Барлык» совхоз бо хүннерде 128 тонна витаминниг сиген далганы белеткеп алган. Совхозтуң витаминниг сиген далганың белеткеп эгелээнинден бээр үени алыр болза, июль айның эгези, хонукта бирээзи-ле 2.5 тонна витаминниг сиген далганы белеткээр ийи агрегатка амгы белен 128 тонна сиген далганың үлээрге, аргажок эвээш. Агрегаттар колдуунда чартык күчүзү-биле ажылдап турардыр. А ам сигенниң хоолулуг, чулуктуг үези эртип калган, моон соңгаар белеткээн сиген далганының шынары куду болур болгай.

Далган кылыр сигенниң кезип, доораар «КУФ-1,8» комбайны шаараш, чавыс сигенниг шөлдерге кириш хандып, куруг ажылдадып келирге, ол машина изип, үрелир. Ол хүнде-ле үш терге ыпти хире сигенни кезип бээр. Ол колдуунда 12 тонна сиген боор болгаш чаңгыс АВМ агрегадының ажылдап хүнзээринге четчир. Бистиң чораан хүнүвүсте бир АВМ агрегады септелгеде, а бирээзи ногаан масса чок, аңаа турган. Тракторист Делег-оол Сарыглар база ында комбайнның кылган турду.

— Бистиң АВМ коллективиниң мал чеми белеткээр бот-орулга-чарылгалыг звено кылыр болза эки. Ынчан биске тарылга шөлүн, аңаа ажылдаар техниканы база быжыглап боор. Бөгүнгү байдал-биле өске звеноларның өстүрүп кааны бээр-бербес сигенни дилеп турар болзувусса, хөй, эки шынарлыг сиген далганы-даа белеткеп албас, акша-даа ажылдап албас-тыр бис — деп, оператор Н. Тас-оол хомудап чугаалап турду.

Шынап-ла, АВМ-де тыырак, аныяк оолдар айда 30—40 рубль ажылдап ап турар. Ынчангаш бир кижи шуут ону каапкаш, өскээр ажылдап чораан болду.

Совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының Шапан-оол Сундуевич Саяга удурткан механизастаан бот-орулга-чарылгалыг звенозу 1374 тонна сиген белеткээр планныг. Амдызында олар ооң 760 тоннаазын белеткеп алганнар.

— Звеновуста Анатолий Кужугет, Окпан-оол Дагба, Комбужап Кужугет, Борис Хомушку, Маадыр Хомушку ышкаш улуг механизаторлар база комсомолчу оолдар Орлан Сарыглар, Эдуард Кара-Сал ышкаш кызымаккай ажылдап турарлар хөй. Черле ынчаш, бот-орулга-чарылга үезинде кижилерниң ажылга хамаарылгазы бир янзы болу бээр чүве-дир. Планывысты күүседип алырывыстың аргалары бар. Бригада төвүнде чурттап, ажылдап тур бис. Чиир чем-биле хандырылга ажырбас, чигир, ногаа, эът бар, сүт харын үстү бээр-дир — деп звено удуртукчузу Шапан-оол Саая чугаалады. Сиген белеткелчилерниң аразында социалистиг чарышты организастап турарында ужур эдерген чорук хевээр. Сиген кезилдези эгелеп турда, даргалар-даа узулбес турду, ам оларывыс кезулбестээн —деп, сигенчилер чугаалажыр чорду.

Совхоз бо хүннерде 2110 гектар черден 2973 тонна сиген кезип ап, планының 40,2 хуузун күүседип алган. Өске ажыл-агыйларга көөрде, бо көргүзүг чүгээр-даа болза, хол-биле сиген кезип турар звеноларның сандарааны кончуг багай. «Барлык» совхозта ам Бижиктиг-Хаядан 10 ажыт, төптен 16 кижи хол-биле сиген кезип турарын мал чеминиң белеткелин ниити харыылап турар Д. Б. Хертек чугаалады. Аксы-Барлыкка хол-биле сиген кезип турган звеноларның ам чаңгызы-даа артпаан. Малчыннардан бот-тарының кужу-биле хүлээнин алганы сигенни кезип, совхозка документ ёзугаар хүлээткен кижи амдызында чок. Хол-биле сиген кезип турар звеноларның тарааш, эвээжээш чылдарааны совхозта колдуунда сиген кескен дээш ажыл төлевирин эвээжеткени-биле холбап турар. Совхоз ам бир тонна бирги класстың сигени дээш 51 рубль 32 көпеек, ийиги, үшкү класстының болгаш класс чок сигенниң өртээн оон-даа оранчок эвээш кылдыр төлеп турар. Совхозтуң кол экономизи Алдын-оол Ангыр-оолович Ооржактың эрткен чылдың кыштаглаашкынынга белеткелдеи кышкы үеде мал чеми садып, сөөртүрүнге каййы хире чарыгдал үгениндем түңнел кылбааның, совхозтуң дирекциязы, парткому, профэвилел болгаш комсомол комитедин хол-биле сиген кезер улустуң тарай бергени дүвүретпейн турар ышкаш. Ооң түңнелинде буга-сумуннар униунда, алаак, кыйыглар иштинде хөй сиген кадып, курган, хар адаанче кире бээр чадавас. Амгы үеде соңгаарладып болбас бир сорулга хол-биле сиген кезип турар кижилерниң ажыл төлевирин совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелинге доктааткаш бо ажылче чоннуу база катап эвилелдеп үндүрерин негеттинип турар. Ооң башка эрткен кыжын ышкаш, часкы соокта доң ыяш, хараган оонактап турганывысты катаптай бербес бис бе?!

Совхозтуң төп шаңында столовая дүн-хүн чок ажылдап, оон 60 хире кижи доктаамал чемненип турар. Ында алды повар ийи ээлчегде ажылдап, эки шынарлыг чемни мал чеми белеткелчилеринге кылып берип турар. Кызыл-Бүлүн, дыштаныр өрээлдерни арыг-силиг тудуп турарын демдеглээр апаар.

Очур-оол **МОНГУШ**.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Чкалов **МАНДЫЫНЧЫ**.
(«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентизи).

Александр **ХЕРТЕК**.
(«Шынның» корреспондентизи).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

УЖУДУУШКУННУҢ ҮШКҮ ХҮНҮ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Космонавтылар Владимир Титов, Муса Манаров, Владимир Ляхов, Валерий Поляков, Абдул Ахад Моманд Чер чоогунуң орбитазында ужудуушкунун уламчылап турар.

Сентябрь 2-де космонавтылар хүн чурумун ёзугаар медицина-биологтуг болгаш биотехниктиг шенелделерни, геофизиктиг шинчилелдерни кылган.

Комплекске барган баштайгы хүнүнде экипаж космос медициназының талазы-биле хөй санныг шенелделерни кылган. Ол шинчилелдерниң кол сорулгазы болза, кижилерниң космоска ажылдаар аргазын тодарадыры, дензи чок байдалга космонавтыларның чаңчыгарының психофизиологтуг байдалын хынаары болур.

Кижиниң космоска үреттүнеедис ажылдааарынга долу уйгу болгаш дыштаныышка дузалаар. Валерий Поляков бо талазы-биле шенелдени кылган, ооң байдалын тускай аппаратураның дузазы-биле түңнээн. Шак ындыг шенелдени афган космонавт Абдул Ахад Моманд база эртер.

Каттышкан экипаж «Шамшад» дээр программаны ёзугаар Афганистанның девискээриниң соңгу-барыын районнарын чурукка тырттырар. «Магнитогравистат» болгаш «Светоблок-Г» тургузугларның дузазы-биле биологтуг элээн каш шенелделерни кылыр.

Ол хүн Кабулдун болгаш орбитада «Мир» комплекстиң аразында телевидение сеанзы болган. Сеанс үезинде Афганистан Республиканың Президентизи, АУДП ТК-ның Чиигине секретары Наджибулла каттышкан экипажка изиг байыр чедирген болгаш ужудуушкунуң программазын чедиишкинниг күүседирин оларга күзээн.

Владимир Титовтуң, Муса Манаровтуң, Владимир Ляховтуң, Валерий Поляковтуң болгаш Абдул Ахад Момандының кадыкшылының байдалы эки.

Совет-афган экипажтың ужудуушкуну эки үргүлчүлеп турар.

АЛЛА ПУГАЧЕВА — АКШ-ТА

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Совет эстрада ыраажызы, РСФСР-ниң улустуң артизи Алла Пугачеваның концерт көргүзүү АКШ-ка эгелээр. Ол Нью-Йоркка, Лос-Анджелеске, Чикагога болгаш өске-даа хоорайларга талантызын бараалгадыр.

Ыраажы Нью-Йоркка эрткен парлалга конференциязынга журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Пугачева бодунуң чогаадыкчы ажылын, амгы үениң музыка хөгжүлдезин канчаар билип турарын чугаалап берген.

Америк рок-музыканы болгаш ооң күүседикчилерин ССРЭ-де эки билир, ынчаарга совет рок болгаш непте-ренгей ырылар американнарга эки билдинмес боор турар. Мээң маңаа келгеним ол чүүлдү баларынга дузалаар боор деп, Алла Пугачева медеглээн.

Алла Пугачева-биле кады ооң концерттеринге аныяк ыраажы Владимир Пресняков киржир. —Мен чүгле бодум музыкага шымныгып келбээн мен, аныяк, талантылыг күүседикчилерниң бодунуң дыңнакчыларын тып алырынга хөй чылдарда дузалажып келген мен. Ындыг талантылыг чаа ыраажыларның бирээзи чогум-на харын Владимир боор турар. Ол бистиң чуртувуста суралгыг кижи, американнар ону база эки хүлээп алыр боор —деп, Алла Пугачева медеглээн.

АФГАНИСТАН: КАБУЛДУ БООЛААНЫ

КАБУЛ. (СЭТА). Оппозицияның «Эптеш чоктар» дээр өлүрүкчү-дээрбечилери Тайбының делегей хүнүнде — сентябрь 1-де ханныг үүлгедиишкинин кылып, «Чер-чер» дээр ракеталар-биле афган найысылалды боолааш, 5 уругну өлүрген, 16 кижини балыглаан. Четвергте 48 реактивтиг снарядтар-биле Кабулду боолааш, 9 кижини өлүрген, 21 кижини балыглаан. Аэропортка болгаш чуртталга кварталдарынга улуг когаралды чедирген.

Школа болгаш амыдырал

АЙТЫРЫГЛАР ХЕВЭЭР АРТКАН. ЧҮГЕ?

Чаа өөредилге чылын чаа ёзу-биле эгелээр —башкыларның август чөвүлел хуралдарының кол угланышкыны ындыг. Тес-Хем районнуң башкыларының хуралынга база ол-ла байдал көзүлдү.

СЭКП райкомунуң ийиги секретары Лапчаа Кара-оол хуралдың илеткелин белеткеп турда, хуралга чедир чаңгыс хонук безин четпес үе артканда, СЭКП обкому кыйгырты берген. Ооң белеткээн илеткелин райкүүском даргазы Степан Достай, эде кылыр чай турган эвес, индирден анаа-ла сыыладыр номчуур ужурга таварышкан. Өске кижиниң белеткээн илеткели алыс утказы ажырбас даа болза, сес-домаа кайын тааржыр, бодунуң кылганы дег черле болбас, дыңнакчыларга база ынчаар чедер. Районо эргелекчизи Шуруң-Кара Кочегадан бээр ийи-үш кижи дамчып келген илеткелдиң шынары дыңнакчыларның манаанынга четпээн — чидиг шүгүмчүлел чок, чугула болгаш дүвүренчиг айтырыглар чедир көдүртүнмээн. Чамдык четпестер адаттынза-даа, оларның кымның буруузу-биле тыптып келгени, ол четпестерни чайладырының хемчеглери, аргалары болгаш хуусаалары, моон соңгааргы сорулгалары билдинмес.

Районнуң улус өөредилгезиниң ажылдакчылары боттарының ол кире чугула хуралының индирин боттарының күзелинге чедир ажыглап ап шыдаваан. Дыка хөй айтырыглар башкыларга билдинмес олчаан арткан. Ооң кол чылдагааны — оларның боттарының хуралга активчи киришпээни, четпестерни чайладырының оруктарын тодарадырын болгаш чаа чүүлдерни шиңгээдирин чугулалап сагыш салбааны. Айтырыглар база эвээш, тодаргай эвес, чогум кымга салганы билдинмес, ат-сып безин айыттынмаан болгулаан. Санал бергеннерниң аразында дөрт школа директорларындан өске башкы, чайын пионер лагеринге поварлап турган пенсионер Бунгаа Тарааны санаваска, чок болган. Санал берген бо башкы оларның сагыш-сеткилин дүвүредип турар кол чүүл — оларның күжүнүң өөредилге-кижизидилге ажылын экижидеринче эвес, ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринче үнүп турары. Черле саналдарның хөй кезии, шынап-ла, ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринче угланган. Ол айтырыглар таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле холбашкан болгай. Ындыг болганда септелге, өөредилге херекселдери, бажың-балгат, аъш-чем —өөредилге-кижизидилге айтырыгларын экижидеринге шупту чугула.

Берт-Даг ортумак школазының директору Клара **КОМБУ**: — Удуртукчулар чүгле сиген, хураган дээр, кижи дугайын бодавас. А башкыларда магазин баар безин чай чок. Азы оларга аъш-чем болгаш өске-даа бараанн арны талонназа кандыг чүвел? Аъш-чем, бажың —таарымчалыг байдал бар болза, кадрлар четчир апаар. Районо ажылдакчылары база ажыл-агый айтырыгларындан, саазындан уштунмастаан. Мени-даа, өске-даа башкыларны өөредип болур кижилер анаа ажылдаар ужурлуг. Ооң ынай сөөлгү беш чылдар дургузунда улус өөредилгезинге хамаарышкан тудуг чок, район удуртукчулары ону планга безин киирбейн турар.

Самагалдай сес чыл школазының директору Мөңге **ЧАМЗЫРЫҢ**: — Башкыларны шуптузун аттестаттаар, телевизин ооң түңнелин барымдаалап бээри чугула. Спорт болгаш музыка школаларының чүгле 4-5 демдектерлиг өөреникчилер шилип алыры шын эвес, шуптузун хаара тудар херек. Ол школаларның шак барымдаалавайн, өске план ёзугаар ажылдап турары база шын эвес. Бо бүгүнү таарыштырар чөвүлел тургузары чугула.

А уругларның спорт школазының директору Кара-оол **ОЮН** бодунуң саналынга кичээлдээр чер чогундан хүреш секциязының хагдынгаазын чугаалады. А сес чыл школазында кыжын күш-культура кичээли эртирер чер, сууруң аныяктарынга спортзал база чок. Эң-не чаржынчыг чүве—район дениелдиг кандыг-даа спортчу маргылдаа болбастаан. Директорнуң чугаазындан алырга, бо өөредилге чылында спорт школазынга чүгле бокс биле хаак секциялары ажылдаар. Ындыг школаның ажыы бар бе? Хаак шыгжаар, хаакчыларның хеп солуп кедиптер чери база чок, бо айтырыгларны директор мынчага чедир шиитпирлеттирип чадап каан. 500 ажыг өөреникчилиг, соңгу чылын 900 өөреникчилиг болур школаның байдалы хагдынарының кырында келген. Беш чыл дургузунда районнуң улус өөредилгезинге хамаарыштыр чаңгыс-даа тудугнуң туттунмаанын Клара Комбунуң шүгүмчүлээни черле чөп.

Акша-хөреңгиниң шын эвес хувааттынып турарын Самагалдай ортумак школазының директору Доржу **НАТСАК** демдеглээн. Ук школаның каасталга-шимелдези чегей, дериг-херекселдери чедишпес — районо акша болгаш өске-даа дузаны чедир көргүспээн. Школа чанында районнуң туттуруп турар бажынының тавааа шын эвес салган, ол дугайын каш-даа катап дыңнадырга, херекке алыр кижи чок болган. Ам барык туттуна берген бажыңны катап бузар, эде тудар ужурга таварышкан. Аңаа чарыгдалды кайыын алырыл?

Алды харлыгларның ийи бөлүүн өөредип эгелээн, ынчалзажок оларга хамаарышкан поварның, одакчының болгаш аштакчының төлевири школаның шалын фондузунда көрдүнмээн дээрзин Чыргаланды ортумак школазының директору Ниман **ТАРААЧЫ** чугаалаан. Ол ооң ындай бо школага уран чүүл школазының салбырын ажыдарын ада-иелерниң дилеп турарын болгаш аңаа ажыглап болур өрээлдиң барын дыңнаткан.

Школаларның болгаш өөреникчилерниң арыг-шеверинин багайын, калыкшыга хора чедирер, чүүлдерниң хөйүн санэпидстанцияның кол эмчизи Валентина **ЧООДУ** кайгап чугаалады. Ылангыя школачыларның чунар-бажыннап алыры дыка берге. Ижер суг безин тывылбас, ооң уламындан өөреникчилер кудуктарже маңнажыр. Класстар соңгаларында көзенектер кылып кагбаан. Чырык чедишпес, изиг чем болгаш буфет айтырыы чыл-чылы-биле чедир шиитпирлеттинмейн турар.

— Бо өөредилге чылында өөредилге херекселдери, хепсын садып алыры бергедээн, кыдырааш безин чок—деп, ол уругнуң ачазы, О. Шынаа Культура бажыңының директору Сарыг-оол **АРТЫНА** саналдаан. — Ол бараанн арны баш бурунгаар чедиштирери болдунмас чүве болза, ада-ие хуралдарынга садарын чурумчутса кандыгыл? Ынчаар хемчег албас болза, бистиң малчыннарывыс бо-ла Кызыл хоорай кирер, ында ол бүгүнү талонн ап кааныындан база күрүг, чанып кээп турарлар.

Ү. Шынаа кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы Биии-оол **КҮНЗЕТ** «Таңды сыны» совхозтуң сигенчи өөреникчилерге трактор бербээнин, черле тускай эртемниглерниң школа-биле харылзаазының кошкаан айытпышаан, башкыларның хөй-ниити ажылындан ойталаар чорууи шүгүмчүлээн. Кижи бодаарга, албан-хаакчыларның эң идепкейлиг бо кезиинге чаңгыс-даа ындыг кижи турбас болгу дег. Ындыг турбуже чамдык чижектерниң барын, харындаа башкының аллар-адынга дүүшпес таварылгаларның тыптып кээп турарын амыдырал херечилеп турар. Шынап-ла, сөөлгү ийи чыл иштинде 15 башкының ажылындан үндүрткенин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Эш-өөрүнүң, чонунуң аразынга сес үндүрер башкылар база бар-дыр. Ат салбаан, өске кижиниң адын тудуп бижээн чагаалар ынай-бээр чорудар. Ооң уламындан албан черлериниң ажылынга шаптыктаар кижилер база эвээш эвес. Хуралга чүве айтырарда-даа чажыртынган херээ чүү деп? «Аспас дизе, айтырнып чор» деп чоннуң сургаалын эдерери чөп болгай.

Доржу Натсактың шүгүмчүлел тодаргай болза эки дээни черле чөп. Чиге шүгүмчүлел болгаш ындыг санал барык чок болган. Ынчангаш ол шүгүмчүлелдерниң күүселдезин соонда кымдан айтырар, кымдан негээр ужурлугул? Ындыг шүгүмчүлел дээш кымның арны кызарыл, кымның харыысалгазы бедиирил? Илереттинген четпестерни чайладыр дээш кым туржурул? Бо бүгүден түңнел үндүрери чугула.

«СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр школачыларның кижизидилгезиниң болгаш билииниң шынарын бедидер талазы-биле башкылар коллективтериниң, хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, бааза бүдүрүлгелерниң ажылын таарыштырарының дугайында» илеткел болган. Ийе, кижизидилге болгаш өөредилге дугайы —эң чугула айтырыглар, хурал киржикчилериниң «хлеви», эде тургустунуушкунуң кол негелдези. Ындыг турбуже саналдарга ажыл-агыйжы айтырыглар колдаан, а хуралдың чогум айтырыглары ындыг дүвүрээзинни албаан. Херек кырында районнуң улус өөредилге ажылдакчыларының ургүлчү шүгүмчүледип-даа, хемчег алзып-даа, сегидип чадап-даа келген айтырыглары ол-дур.

Корум-чурум үрээшкиннери өөреникчилерге-даа, башкыларга-даа турган. Ам ону болдурбазының аргазы чүл? Бо айтырыгны хуралдың киржикчилери сайгарып, чугаалажырындан дидинмээн. А өөредилгениң шынары? Бир эвес алган демдектерин барымдаалаар чүве болза, өөредилге чылын дооскан 2654 өөреникчиниң 82-зи катап олурган, 206-зы — күскү шылгалдага арткан, 1929-у—«үштерге» өөренген. Кандыг-даа чылдагаан чок үстүнген кичээлдер саны 18 муң 300 ашкан. Бо бүгүнү катаптавас дээш чүнү кылыр бис? Хуралга тодараттынмаан бо айтырыгны улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының канчаар бодап турары билдинмес. Аңаа харыыны олар ук хуралга боттары чедип алыр турган ийик.

Барык-ла школа бүрүзүнде 3-4 башкы чедишпес. Чогум келген башкыларны хүлээп ап турары эки чорду. Чижээлээрге, О. Шынаага келген 7 башкыга, Бызыл-Чыраада 5 башкыга, өске-даа школалар чурттаар черлерин берген. Районо эргелекчизи Шуруң-Кара Кочега боду безин мынчаар чугаалап ор:

— Бажың айтырыы кайда-даа чидиг. Ынчалзажок партия, совет болгаш ажыл-агый органнары улус өөредилгезинге шыдаар шаа-биле дуза чедирип турар. Самагалдайдан өске черлерде бо айтырыг чогумчалыг, Самагалдайга база келир чылдан шиитпирлеттине бээр дээрзинге идегеп, кордап ор мен.

Ооң бир чижек чугаалады. «Чодураа» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери ийи каът конторазын улус өөредилгезинге берипкеш, МТМ девискээринде чаңгыс аал чурттаар бажыңда барган. Совхозтуң директору Арапчор Маадыр-оол, ооң бүгү тускай эртемниглери, бухгалтерия аппарады, бригадирлер болгаш партком секретары безин — шуптузу арыннарын көржүп, ажыл-херекти дугуржуп орар. А ийи каът бажыңда ийи садик кирген, оларның турган бажыңнарының чамдыктарын районо, чамдыктарын совхоз эде дерип, өрээлдеп, боттарынга эптиг кылдыр ажыглап турар. А Самагалдайда ындыг улуг конторалыг организациялар база бар. Бо арга районда садик барбайн турар 1-ден 6 хар чедир 1400 уругнуң салым-чолун база шиитпирлеп магатчак. Садик барбаан 150 хире уругнуң чылдын-на белеткел чок школа кирип турарын база бодаар херек. А ажы-төл — бистиң салгалывыс, салгалды төлептиг кылдыр өстүрерививс, кижизидеривис болгаш өөредиривис — хүлээлгевис. Ону кижи бүрүзү утпаза чогуур.

Чооду **КАРА-КУСКЕ**.

Аренда керээзи: мурнакчы дуржулга

ОНАЛАА ЧҮС КИЖИ ШИНЧИЛИГ

Аренда керээзи-биле ажылдааш, 11 кижи миллион рубль ажыг түңнүг продукцияны бүдүрүп турар. Таражының бот-идепкейин, боду башкарлып ажылдаарын аренда (хөлези) керээзи көдүрген.

Үжен ажыг чыл руль «долгап» келдим. Амгы үеде арендатор мен. Тараа, кукуруза, мал чеми база ногаа аймаан совхозка өстүрүп берип тур мен. 485 га суггаттыг черни хөлезилеп алгаш, чыл санында миллион рубль ажыг өртектиг продукцияны бүдүрүп бээрин совхозка хүлээндим. Кады ажылдап турар эштерим-биле шупту 10 кижи бис. Кижи бүрүзү чылдың-на 100 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер ужурлуг. Ол дээрге совхозтуң ортумак дениелинге көөрге, он катап хөй-дүр.

Бо улуг херекти буу-хаа эгелей бербээн бис. А бригада керээзи-биле 1987 чылда эгеледивис. Ынчан чүгле дөрт-ле кижи турдувус. Менден өске чолаачылар А. Ф. Мушкарев биле И. М. Иванып база механизатор мергежилдиг М. Н. Садыкин. Бригада керээзи-биле 380 га чер хүлээнип алган бис. Кызып ажылдаарывыска түңнеливис эки болган. Га бүрүзүнден 76 центнер кукурузаны, үрезинни кузүн чашкан тарааны 39 центнерни алдывыс. Ооң ынай тоорук, мелениң багай эвес дүжүдүн ажаап алган бис. А бо чылын бригада керээзинден аренда керээзинче шилчиирин шиитпирледивис. Чүге дээрге чүгле аренда керээзи боду башкарлып ажылдаар, хөлезилеп алган чериниң ёзулуг ээзи болур арганы берип турар. Аренда керээзиниң негелделери совхоз-биле чарган керээге үндезилеттинген. Эң-не кол магадылал —садып алыры болгаш садары. Черни, машина-техниканы, чемишчидилге дээш продукция бүдүреринге херек бүгү-ле херек чүүлдерни чээшкинге хөлезилеп алгаш, хөлезизин бүдүрген продукциявыстың өртээ-биле санажып турар бис. Чээлинн дораан төлептерин совхоз бистен негевезин керээде көрген. Чер совхозтуу, а ону хөлезилеп, ээзи боол турар кижилер бистер бис. Ам дээрезинде чээлиин, аренда өртээн совхозта иштики чектер-биле төлеп турар бис. Чоорту «дириг» акша-биле төлээринче шилчиир бис. Ынчан совхоз биле бистиң коллектививистиң аразында харылзаалар быжыгар, бот-боттарының хүлээлгелерин күүседири улам шыңгыырар.

Арендаже шилчээн соонда, ажылдаарывының бүгү-ле аргалары, орулгалыг боорунуң бүгү оруктары ажыглаттынып турар. Чижээлээрге, техниканың чүгле херектиин алган бис. Ооң эдилели дыка камныг. Боттарывыстың күжүвүс, акшавыс-биле септеп ап тур бис. Чүге дээрге ону хөлезилеп алганывыс дээш совхозка төлеп турар болгаш, хууда эдивис-биле дөмей апарган.

Продукцияны бүдүрериниң чарыгдалдарын дыка кызырдывыс. Камналгалыг ажылдаары — бистиң кол негелделеривистиң бирээзи. А бир эвес чарыгдал ыяап-ла орулгалыг боор деп ыяк билир болзувусса, каш-даа акшаны чарыгдаарындан харамнаймас бис. Чижээлээрге, ногаа аймааның богун аштаарынга гербицидтерни ажыгладывыс. А кукурузаның бок үнүжүн илиирттээшкин-биле аштап арыгладывыс. Чемишчидилгениң, ооң өй-чижээн сагып, харам чокка хөрзүгиге чаштывыс. Амгы үеде ногаа шөлдеринде бок үнүш чок, дүжүдү эки. А кукуруза дээрге, бедии арыг-биле дөмей-ле. Совхозтуң биске чагааны дүжүттү өстүрүп алганывыс кескү.

Тарааның дүжүдү база эки болган. Ажаалданың эгезинде га бүрүзүнден 50 центнерни ап турдувус. Хенертен долу чаггаш, тарааны чыттыр шаап каан. Дүжүт черге баары ол-дур деп, улус чугаалажып турду. Чочак-тараа кестирер эрги машина тыпкаш, ооң-биле чыткан уунга удур чаңгыс талалап кескеш, кургаткаш, га бүрүзүнден 48 центнер тарааны ажаап алдывыс. Бир эвес бис ону ажаап албас болзувусса, кым ажаап алырыл? Ол бистиң тарааывыс-тыр.

Миллион рубльдиң продукциязын бүдүргенивис ылап. Харын-даа ооң көвей боор. Аренда керээзинче шилчээн соовуста, чүгле чер, дүжүт дугайында бодал-биле чурттап, ажылдап келдивис.

Аренда керээзинге ажылдааш, чарыгдалды, орулганы хүн бүрүде боттарывыс санап турар бис. Учётчик В. Лохматов-биле бо чылдың дүжүдүнүң өртек-үнези чеже болурул деп каш-даа удаа санадывыс. А кижи бүрүзүнүң бо чылын ажылдап алган акшазы ай санында ортумаа-биле 750 рубль болган. Харын ооң-даа көвей. Кижи бүрүзүнүң айда шалыының 900 рубльден көвүдетпес деп шиитпирлээн бис. Ажылдап алган акша-хөреңгивистиң чамдыызын бүдүрүлгеге, амыдырал хандырылгага, бойдустуң таарымча чок байдалдарының карылгаларынга үндүрери-биле тускай фонд кылдыр чыырын шиитпирледивис.

В. ФЕСЕНКО.

«Каменка» агроулетпүр комбинадының «Днепровский» совхозунуң арендалыг керээ звенозунуң удуртукчузу.

Запорожск областың Каменско-Днепровск районуу.

(«Сельская жизнь» солундан кызыра очулдурган).

«Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелде Владимир Дамбарның бригадазында дуржулгалыг, мурнакчы тудугжуларның бирээзинге Павел Ховалыгны хамаарыштырып болур. Дөрткү разрядтыг дашчы чоокта чаа Тудугжу хүнүнүң бүдүүзүнде мергежил талазы-биле конкурска тиилекчилерниң санынга кирген.

ЧУРУКТА: П. Ховалыг.
Г. ГОНИННИҢ фотозу.

СИГЕН КЕЗЕРИНГЕ...

«Сиген кезеринге маргылдааже киржикчилерни болгаш «аарыкчыларны» чалап тур бис» деп медээ Үш-Белдир курорттуң чарлал азар самбыразынга көстүп келген.

Бо солун ажыл-ишке киржип, дуза көргүзер дээн улус машинага олурупкаш, аэропорт чанында долгандыр каажалап каан делгем шөл чанынга кээп доктааган. Дүштеки чемни белеткеп, чемненир ожук-пажын, аъш-чемин база ап алганнар.

Курорттуң доктаамал ажылчыннары Алексей Кумаяк биле Түлүш Опай сиген кезер кадыырларны таптап белеткеп алган, манап турганнар.

Ындыг янзылыг 10 кадыырны тудкан сигенчилер чаагай үнген сигенни бир дем-биле кезип кирипкеннер. Оларның аразында аныяктар-даа, улуглар-даа бар. 2-3 шак хире үе эрте бергенде, киржикчилерниң аразындан шилиндектер шуглуп үнүп турган. Хол кадыыры-биле эки сиген кезип билир кижи дораан илдең болур: ооң үнер оруу делгем, артында ширбип шаан ышкаш арыг, дески сагындырар, а тавычазы бедик, дең-дески болур.

Кежээкиниң 4 шакка чедир уламчылаан бо ажыл-маргылдаага тускай бөлүк комиссияның шиитпири-биле бирги черни Моңгуш Сүге-Маадыр (Кызыл хоорай), ийигизин Сүт-Хөлден Моңгуш Кончук, үшкүзүн Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозтуң мал эмчизи Иргит Эрес тус-тузунда алгаш, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Курортта азырап, өстүрүп турар инектерни, кылын хар чаар, узун, соок кыштыг тайга чер болганда, күш-деңгелдиг чыл ажырып алырда эвээш эвес сиген херек, артында-ла тургузу азыраар болгай. Ооң биле кады тайга черге сиген белеткээри бир янзы: дораан андарып, кургадып тургаш, хөпээннеп, сарааттап албас болза, күскү чаъс дораан үреп каар.

Ынчангаш курорттуң удуртулгазы дыштаныкчылардан дуза дилээрге, олар хире-шаа-биле бо ажыл-үүлеге киржип, эвээш эвес дузаны көргүзүп, арыг агаар-бойдуска долузу-биле сеткил хандыр дыштанганнар. Мындыг хевирлиг ажылды өске-даа черлерге, кодээ суурларга, албан организациялар аразынга соңчарыш, маргылдаа хевирлиг эрттирерге, черле эптиг, солун, а харын ажыл дүрген болгаш шынарлыг бүдер боор-дур.

Базыр **МОНГУШ**.
Башкы.

Сүт-Хөл район.

ЧҮГЕ АЖЫГЛАВАЙН ТУРАР БИС?

Организастап көрээлиңер

Совхозтар бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче киргенде, каяа, чүнү кылза экил, кандыг арга-биле орулга киирип алырыл дээрзин бодум шаам-биле бодап, ол дугайын удуртукчуларга, эш-өөрүмге-даа чугаалап, сумележип чоруур мен. Бо удаада мен бистиң «Улуг-Хая» совхозтуң девискээринде суггаргаш, ооң ажыглап болур шөлдерниң дугайын солунга бижиир бодай-дыр мен. Ажык-чарлыг үеде кижи санал-оналын хөйге чарлааны дээре.

Улуг-Хемниң оң талазында Эъжим деп хем барын чон билир. Шаанда аңаа суггарылга бугазы турган чүве. Ону Туран хоорайдан келген бир орус тараачын 1900 чылда хөй чонну эвилелдеп алгаш, кастырып эгелээн дээрзин улуг назылыг улус чугаалажыр чүве. Ону доосказ, хемниң унуунда шөлдерге тараа тарып турган. Ында чүгле чаңгыс эвес, харын ук хемден үндүр каскан 3 буга бар. Тараа, эң ылангыя мал чеми тарып, суггаргаш, чаагай дүжүттү ооң ап болур. Ол-ла тараачын кижи Эъжим хемни кежир көвүрүг база туттурган. Шагдагы көвүрүг ирээн, оруунуң сомазы арткан.

Ооң аңгыда ырыы-шоорда кирген Демир-Суг деп хем бар. Аңаа бутаны шаанда араттар база-ла демир-хүүрек, кускун-хаай-биле каскаш, ажыглап турган-дыр. Черле ол ынчаар чиңге-тараа агжок үнүп турган чүве, ону бодум эки билир мен. Ол бутаны ажыглаар болза база дыка-ла делгем шөлдү суггарар аргалыг. Бисте мал чеми чедишпес, кыш боорга, ырак чөлерден саваннаар, хырыгыштаар-даа таварылгалар турар-дыр. Чажыт эвес. Ооң аңгыда «Улуг-Хая» совхозтуң сигеннээр черлериниң чамдыызы суг адаанда кирген болгай. А «Эйлиг-Хем» совхозтуң мал чеми белеткээри шуут бергедээн дээрзин чоокта чаа «Шын» солун бижээн. Ол хиреде бо Эъжим биле Демир-Сугнуң унуунда эрги бугаларны катап эде кылгаш, ында делгем черлерни чүге суггарып ажыглавас бис? Ол талазы-биле ийи совхозтуң удуртукчуларының, специалистерниң бажынга чүү-даа кирбээни ол бе?

Боттарывыс ол-бо чүүлдерни дилеп тып, ажыглавас болзувусса, дээрден маанай канчап төктүп кээр деп? Мээн адааным ийи хемниң унунга арык-бугаларны каскаш, сула, меде тарыыр болза кайы хирел? Черле ынчаш меде дээрге, сайырам-даа черден үнер магалыг оът-сиген ышкажыл бо. Чамдык ажыл-агыйлар ооң ийиги, харын үшкү-даа дүжүттү алыр дээш туржуп турар. Чүгле бо культураларны эвес, девин чугаалааным ышкаш чиңге-тарааны, арбайны, капустаны-даа тарып болур. Че, харын чамдыктар Улуг-Хем кежер, шуүттүг-даа деп чылдагаанаар ыйнаан. А ооп мал чеми тарыыры-биле ол шөлдерни дарый ажыглаза. Кукурузаны чүге тарып болбазыл? Бир эптиг чүүл: суг дөвүнчүк кудуг агар, шөл оргу, дески эвес. Шөлдерни хуваагаш, өг-бүлелерге үлеп бергеш, аңаа янзы-бүрү культуралардан өстүрүп турза көрем. Бистиң «Улуг-Хая» совхозтуң малчыннары база ол ийи хемде, кыжын, чайын-даа аңаа турар, мал чеми тарыырынга эптиг, сөөртүрде ырак эвес.

Амдызында акша-хөреңги чедишпес дээр болза, бүгү чонну эвилелдеп болгай, шефтээшкиннер-биле дыка улуг ажылды бүдүрүп алыр ийик бис чоп. Улуска чүвениң ужуруп тайылбырлааш, идегээш, ажылды эгелээр болза, олар ёзонган деп, тудуп кириптер ийнаар.

Ажыы-биле чугаалаарга, кедээде, ооң иштинде бистиң совхозта-даа ажылдаксаар, керээ-биле мал кадарыксаар азы дүжүт өстүрүксээр улус бар-дыр ийин, бар.

Даш-оол ЛОПСАН.

ХОЙ ЧҮГЕ АСКАКТАП ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде «Искра» совхозтуң чамдык малчыннарының кадарган хойларының аскактаар аарыының улам көвүдеп турарын көргеш, бодумнуң бодалдарымны болгаш саналдарымны бижикседим.

Аскактаар аарыгның кол чылдагааны чамдык малчыннарның, специалистерниң болгаш тудугжуларның харысалга чогундан хамааржып турар.

Чайлагларга хонуп алгаш, чаашкын чагган соонда, өде берген өдек малгашталып, сустуң турда-ла, ону кажаадан үндүр эшпес таварылгалар бар. Шаанда малчыннарның өг-бүлезинге четчир санныг ыяш хүүректер тургулаан. Ол хүүректер-биле чаъс, чаашкын соонда ол өдекти бир дем-биле үндүр эжип, кажаазынын иштин кургадып алыр чораан. Ам ындыг ыяш хүүректерни ап ону ажыглап чоруур малчын көзүлбестээн. Чамдык малчыннар малды чыдыриптериңден сезиңгеш, малгаштыг кажаага киирип чайлаар. Хойлар ол хир-чамны сузуп, дулдуңуп, дуктери санзар чорза-чорза, чоорту шуут саргарып каар.

Хойнуң дуюг карангайлары ол-шыкка ынак чүве болганда, ол хөлүн эрттир өзүп үнгеш, андазын бизи ышкаш майтайып, шанак бажы ышкаш ойтайгаш, тиглениш, чарылгылай бээр, ооң чоорту чайгы изиг үезинде куртуп эгелээр. Ону үезинде кезип турбазындан хой аскактай бээр. Чамдык хойжуларда дуюг кезер тускай хачылары чок, чамдыктары ол хачыларны шуут көрбээн, дыңнаваан-даа болгулаар. Эрги кажаа орнунга өдек кырынга кажаа тудар малчыннар база бар. Ооң уржуунда эрги-чаа өдек малгашталгаш, шуут-ла ээремхөөлбек апаар. Ону специалистер чүге көрбээченнеп, билбээченнеп эрте бээрил?

Кыштаглаашкынга хамаарыштыр каш сөс. Колхозтар турар шагда кыштагларны малчыннарга тус-тузунда быжыглааш, септелгезин боттары кылыр кылдыр дагзып турган. Ынчан машина-балгат ховар болгай. Аът-биле септелгеге хереглээр ыяш материалдарны, сигенин, ырак черлерде бөлген өдектерин сөөртүп, кымга-даа шаптык чок, боттары эртежик-ле кыштаан септеп чораанын утпаан мен. Амгы үеде кыштагларны малчыннарга быжыглаарын чурумчутпаан. Ындыг болганда кымның, каяа кыштаары билдинмес, малчыннар харын-даа боттарының аразында айтыржып тургулаар. Чүгле бо чылдагаанның уржуунда кыштаглаашкынга белеткел чыл санында орайтап турар. Тодаргайлаарга, кыштаглар солчуушкунунуң уржуктары-дыр ол. Күскээр кыжын кыштагларже көжүп келгеш, септелге дугайында айтырыгны совхозтуң дирекциязынга тургузуп тургулаар боор-дур.

Х. Калчанайга удурткан тудугжулар бригадазынга малчыннарның негелдези улуг. Септелгениң шынары багай. Эрги-даа, чаа-даа кажааларның кырынга бичии саваң чаткаш, чуга довурак, өдек-биле дуглап каар. Кыжын соок, а чайын кажаа кырының чуга довурааан хат аппаарга, ооң кыры ойбак-дыдык турда, чайгы чаъс чаап, дамдылап кааптар. Күзүн хойну кажаалаарга бир метр чыгыы сиңе берген ол-шык чоорту доңгаш, хой аскактаар, дискектери чоржаар. Чүге дээрге адаандан хаарып каантар. Ооң соонда ол-шыкка аскактап аараан хойларны тургузуп азыраар дээш чадагай черге шимчээшкин чок тургузуптарга, улам баксырап, чоорту шуут браккталып каар.

Одарлаашкынны шын эвес организастаанындан аскактаар хойлар көстүп келир. Кончуг делгем ховулар, тараа хоорзунуунче хоюн чалапкаш, аалдан дуран-биле хайгаарап кадарар чоруктар бар. Дураннап каап орарга чүү боор: хойлар чашпан баштап, улчуп маңнажыр, одарын шырадып турар. Арган, аскак, аарыг хойлар шыырактарының соондан эдерип чорул тургаш, браккталып, арып-дорар.

Чайын-даа, кыжын-даа дагларже хоюн үндүрер хеңну чок кадарчыларны эскердим. Даштыг, сайырам черге барып, ону казып оъттавас болган ужуруунда майтак, аскак хойлар тыптып турарының бир чылдагааны ол болгу дег. Малга хамаарыштыр чаңгыс чижек. Баян-Дугай даанга бир кыштагга төрүүр кодан хондурган. Кыжын хой төрүп эгелээн. Хураганнары өлүп, харын-даа улуг хойлар безин ийи-чаңгыстап өлүр апарган. Специалистер-даа, өске даргалар-даа дежурныйлап, хемчег ап шаг болган. Ынчалзадаа ооң эки чүве үнмес боорга, ук коданны тараткан. Бо талазы-биле аңаа турган И. Оттукпан буруулуг бе дээрге, кажааның иштн ол-шык, шынары багай. Ол хиресинде кажааны чаа туткан. Дараазында чылын ол-ла кыштагны хооңун малчын Доржу Оңдар хүлээп алгаш, бодунуң сагыжы-биле дылыглап, эки септээш, өшкүзүн аңаа кыштаткан. Өшкүзү хүр чаагай, анайлары онча-менди кыш ашкан. Дук кыргылдазынга эки түңнелдиг болган. Ол дээш чартык чылдың эки көргүзүглерин чедип ап, өртектиг бараан-биле шаңнаткан.

Кол-ла чүве Д. Оңдар өшкүзүн даглыг, даштыг черге кадарып, чер кастырып өөредип, одарны шын организастаанының түңнели ол.

Хойнуң аскактаар чоруун чидирер дизе чүнү кылза экил? Бодумнуң хууда саналым мындыг.

Бирээде, чайлагларга кажааны шаандакы малчыннарның үлегери-биле ийи азы немдик черге тудар. Чүге дизе аңаа чаъс суу дораан сарыгар, кажаа иштн дораан курган каар. Немдик чер шээр малга кончуг таарымчалыг. Хой-өшкү тодуг хырның немдикке эптей салгаш, хөрлип, көстүп, хол-будун өрү-куду салып алгаш, кегженип, дыштаныш чыдар. Ол-ла чыдыныындан тургаш, бир чартыын база солуп чыдып алыр. Ол дээрге малга кончут дыштыг болур.

Ооң ынай чайлагларга малчын бүрүзү ыяш хүүректерлиг турза эки. Чаъс чаарга-ла, өдек-малгашты доп-дораан үндүр эжип каантары күзенчиг. Ооң-биле кады чайлагларда чыдар шагар-оътту, эрги өдектерни бульдозер-биле арыглаары чугула деп санап турар мен.

Кыштаглаашкын талазы-биле саналым. Бүгү-ле кыштагларны малчыннарга быжыглаар, малчын бүрүзү кыштагының үрмек септелгезин боду чорудар.

Кажаа кырын саван-өдек-биле дуглаарындан аңгыда, көржен-биле чылын кылдыр дуглап, шаандакы дуржулганы ажыглаза ажырбас хевирлиг. Шак мындыг чүүлдерни кылып тургаш, малдың аскактаар чорууу-биле демиселди чорудуп, тодаргай ажылдарны кылыры малчыннардан негеттинип турар.

Кечил-оол ЛОПСАН.
Хойжу.

Узун назылыглар дугайында

КАДЫ ЧУРТТААШ 100 ЧЫЛ БОЛГАН

Яшпак — улуг эвес азербайджан суур. Ол суурда чурттап орар Ильяс биле Хатын ховар юбилей — боттарының кады чурттааш түс чыл болганын ийи чыл бурунгаар эрттиргеннер. Ол юбилейге өг-бүлениң сес уруу, уругларының 58 ажы-төлү, ол-ла ажы-төлүнүң 110 уруг-дарыы болгаш уругларының уругларының уруглары 14 кижи келген. Шупту каттышкаш 190 кижи чыылган.

Ол уттундурбас болуушкунга тураскааткан өг-бүле чуруу шыгжаттынган. «Чаа ашак-кадай» болганнарның арыннарын көөрге, улам аныяксыг. Ашактың хары—118, а кадайныы—115 деп кым-даа бүзүревес. Бо хүннерде оларның харынга ийи чыл немешкен. Оларның кайызының-даа дыңнаары, чүве көөрү бичии баксырап орар дээрден башка, чогум өске кадыы анаа. Хатынның дурт-сыны безин аянныг хевээр, а Ильястың кашпагайы, угаангыры биеэгиле олчаан.

— Шак мындыг хүндүлүг назы-харга чедир чурттап чорууруңуң чажыды чүдел?

Верандага урупларының аразынга турган Хатын биле Ильяс «Силерниң хоорайыңарда дег эвес, агаар магалыгла-дыр бе?» диштилер. Шынап-ла, агаарның экизин, тынып-ла мага ханмас. Узун назылаарының чажыды ёзулуг-ла оон болуп чадавас. Дөө ол, туман шыпкан дагларже көргеш, Ильяс мунгаргай хүлүмзүрээш: «Моон сонгаар олче үнери мээң берге» диди. Баажык девискээринде яблоко, вишня, груша тараан садчыгаш бар. Оларны Ильяс 60 харлыында олурткан чүве-дир. Ол кавы девискээрни көрүп турар аразында, өг-бүлениң шайы хайынган. Ильяс биле Хатынның төрээн 12 уруундан 8-зи арткан. Суурда уруглары Мирза болгаш Ситара олар чурттап орарлар. Өскелери Баку, Калининград, Камчаткада чурттап турар.

Оглу Техмас Ильясовичиниң өг-бүлези амыдыралының аайыбиле Кельбаджарскиге барган. Ол партия райкомунуң бирги секретары, чай чок ажылдыгдаа болза, хостуг үени тып ап, Яшпак суурга бо-ла келир. Джафаровтарның өөнден аалчылар кезээде үзүлбес. Ам безин Тахмазаровтарның урупларының ийи уруу-биле катай 11 кижи стол артында ор бис. Ол ийи уругнуң бирээзиниң адын кырган-ачазының адыбиле Ильяс деп адаан.

Ашак-кадайның чеминиң ассортиментизи элбек. Тырттып каан хаарган эът, далгандан белеткээн база чигирзиг чемнерге хөлчок ынак. Сүттен кылган чемнер, дагаа чуургазы, ары чигири доктаамал столга салдынар. Үс, ары чигири холумактыг омлет кырганнарның эртен чиир чеми. Олар бо хире сүүзүннүг, чемнерни чизе-лаа, кайызы-даа арганзымаар, дурт-сынның хевирлери аныяксыг. Аарып безин көрбээннер. Хан базышкыны өй-таварында, чүректериниң ажылдаары эки. Олар бичиилеп чемнемир. Ильяс таакпының, араганың амданын безин амга чедир билбес. Ол кажан-даа чалгаарап олурбаан. Кырганнар черле ажыл чок олуруп шыдавастар.

— 50 хар ажып чораш, бандиттер-биле демисежип, колхоз-даа тургустум. Яшпактың бир дугаар күүском даргазы мен мен. Уругларым өстүргеш, эртем-билигге чедиртим. Оларда эмчилер, башкылар-даа болганнары бар—деп, Ильяс өөрүп чугаалап ор.

Кырганнар аныяандан баштайгы дагааның алгызындан туруп чаңчыккан. А кежээ караңгылаары билек, дыштанып чыдыптарлар. Шак бо хүн чуруму база оларның узун назылаарынга дуза дээрзин кайызының-даа чугаазындан билдиндир. Арыг агаар, доктаамал ажылгыры, хоолулуг аъш-чем, үезинде дыштаныры — бо бүгү чурумну сагыры узун назылаарының кол оруктары дээрзин олар бадыткадылар.

Т. КАСУМОВА.
Азербайджан ССР-нин Кельбаджерск районы.

ЭРЕС-ДИДИМ БОЛГАН

«Өрт! Магазиннер хып тур!» — дээн дуруураэзин суурнуң чонун оттурупкан.

Өвүр районнуң Торгалыг суурда магазин таныылы Николай Доспан бо чылдың августуң 24-түн дүнезинде ийи шак үезинде магазинниң крышазындан от чалбыштаалы бергенин көрүп кааш, чоок-кавы улусту оттурупкан.

Суурда өрт машиназы чок, телефон база ажылдавас. Өрт машиназы эккээри-биле медээ чедирип, Хандагайтыже чүък машиназын чорудупкан. Магазинниң эжиктерин үрээш, аңаа чыылган улус көзүлбес ыш-бус аразындан хамык барааннарны дашкаар дажыглап кирипкеннер. Олар күрүнениң өнчүзүн камгалаар дээш коргуш чок, амы-тын харам чогун көргүскеннер.

Торгалыгжылар 47184 рубль түңнүг барааны өрттен камгалап алганнар.

— Олар чүгле ынча түңнүг барааны камгалап алганындан аңгыда, ук барааны санаан комиссияга ак сеткилдиг дузалашканнар — деп, райпо даргазы Александр Энеевич Соян чугаалап турар. Шынап-ла, изиг хүнде улуг-биче кижилер, чамдыктары чаш уругларын эдертип алгаш, бараан санаан тускай комиссияга дузалажып, барааннарны савалап, сорттап турган.

— Өрт үезинде кымнар эң не идепкейлиг болганнарыл?— деп кедээ Совет даргазындан айтырарымга:

— Кымнарны ол дээр, онзалап демдеглептери берге, кижи бүрүзү мурнуку олурган турган—деп харылады.

Өрттүң чылдагааннарын тодарадыры-биле истелге чоруп турар.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

ТАРЫСКА ЧОРААНЫВЫС

Бежен чылдарның эгезинде Степан Агбаанович-биле Тарыс Аржаанынга чораан бис. Кайгамчык чараш оран. Дескиндир данды-ла пеш-биле аржыылданып алган чүве ышкаш, мөөрүктер дистинчип алган тургулаар.

Аңаа бир дугаар четкенивисти черле утпас-тыр мен. Тывага сураглыг ужудукчу Чимиттиң ийи олуттуг самолёду чайгы хүн чөөн чүктен чүгле бакылап олурда, агаарже сыылады көдүрлүп үнүпкен. Бичии ужар-хеме черден шоолугдаа бедивейн, кончуг дургендаа эвес, моторунуң даашшимээни-даа аажок кылыйтып-ла олурган. Ынчангаш бистер ажык кабинадан ыңайбээр дыйладайнып чоруткан оруктарны тода көрүп чордувус.

Удавайн мурнуу Аржаанга чедип келдивис. Бажы меңгилерлиг, эдээ аргаларлыг даглар кырынга ужудуп, кандыгдаа чурукчунуң долу көргүзүп шыдавазы янзы-бүрү өңнер, чок дээн уран-шевер кыстарның угулзалап кааны хевизи дег чараш оранны көргеш, чүнү-даа уттуп алган болдувус.

— Мурнуу Аржаанынар бола болгай. Эки дыштаныр алыңар! —деп, ужудукчунуң чугаазын шала-була дыңнадывыс ышкаш.

Степан Агбаанович черле хүндүүргек чаңы-биле ужудукчуга эки эккелгени дээш четтиргенин илередип, ооң-биле байырлашты.

Чүнү-даа мурнай майгыннарны тургузуп эгеледивис. Ында дыштанып турар кижи бүрүзү чогаалчының адын адап, ооң-биле мендилежип, бузу бүрүгайнып чыдар изиг аржаанның чанынга майгынывысты тикчип бергеннер.

Мурнуу Аржаан кайгамчык чараш оран! Бедик дагның эдээнде он ийи черден изиг суг аттыгып чыдар. Оларның температуразы аңгы-аңгы — үженден бежен градус чедир изиг. Аржааннын бажы кыжын булуктап, метр чыгам кылын дош чайын безин эривес. Дыштанып келгеннер чайын аңаа аъш-чемин шыгжаар. А доштуң чанында өңбаазын чечектер саглайжы бергилээн, черниң өңүн булаап чыдар.

Ымыраа мында бир янзы. Аржааның адаа талазында майгыннарда көңгүс чок. Курлаг чиңгистеп алыр дээш, бедик черже үне бердивис. Ында кижи тынар безин харык чок: соккуланып-каккыланып турувуста-ла, доозун чажыпкан чүве дег, ымырааның аг-шерии карак-кулакты дүй ап келир. Ымыраага ызыртып каапкан болгаш арын-бажывыс ыжык кызыл апарган чанып келдивис.

Степан Агбаанович тайга черге келгенде, бичии-даа олут олурбас апаар кижи. Ымыраа коргудар үс-биле чагдыңгаш, Тарыс хемден балыктап, арга-арыг кезип, хүнзедир толап келир бис.

Бир катап чүктээр-хавывыс долдур тооруктап алгаш, ушкан ыяшка сандайланып олурупкаш, иштик черде ыяш чок шынааны, дескиндир долганып алгылаан дагларны магадап ордувус. Дуран-биле хөлчүктү көрүпкеш, магадааным алгырыпкан мен.

— Мында элеш дээр чүве чок деп чүң боор. Мал-маган ышкаш аң-меңни көрем—деп, хөлчүкте эжинген улуг аңнарны көргүстүм.

Степан Агбаанович үр-ле дураннап олурду.

— Аал малы деп бодай бээр чадавас сен. Ийи-чаңгыс кижиниң хууда хөреңгизи эвес, бо оран-таңдының мал-маганы —кайгамчык чараш буур, булан-дыр—деп, ол караан чивеңнеди каттыргылады.

— Мында аржааннап турар улус хөй. Бо аңнар олардан канчап хойбас чүвел?— деп айтырдым.

— Оларны хойзуп, сүрүп турар эвес, кижилер тоовас аңнар-дыр. Ээн черниң аң-меңни кижи танывас боор чүве болгай. Кыдыг-кызыгаар чер болгаш боолуг кижилер мында чок.

— Бодуң чүге боо ап чорууп сен, ынчаш?

— Аңнаар дээш эвес, кандыг-бир таварылга болу бээринден сезингеш, боо-моңгул ап чорууур мен. Тайга-таңды чер-дир. Адыг-хайыракан айыылдыг болгай.

Тарыс аржаанының дескинген бүгү-ле кайгамчык чурумалынга сеткил ханып, чанарывыс безин уттупкан хөөрежип олурдувус. Степан Агбаанович хенертен бурунгаар коргеш, ыттава деп сымыранды. Мырыңай адаа талазында мунгаш арга талазынче дураннап олургаш, дураның мензэ тудусту. Ыттар ындыг боор ийин, хербектежип ойнаар, сактырымга-ла, бөмбүк чуглуп турган чүве ышкаш, кара-кара чүвелер ыяш аразында бөрбеңнээр.

— Ыттар ойнап турар чүве-ле-дир— дидим.

—Ындыг боор харын. Дургедевес болзувусса, ат болур. Адыг оолдарын хопталаза, чаныш-сыныш чок келгени ол.

А мен далажыр-даа хире эвес, ыяшче үнген адыг оолдарын кедергей чаптап эгеледим. А Степан Агбаанович мени далаштырып, хат-салгын аайы оолдуг адыгдыва какпаанда, дүрген чорууруң сүмелеДИ. Оон башка ол кайы ырактан халдап болурун ынчан билип алдым.

Кежээликтей майгын чанынга хөөрежип олурдувус. Чогаалчы оолдуг мажаалай дугайын чугаалаарга, харын-даа аас-кежии болуп, оларның чоогунга четпээнивисти, көрбээни чок аңчылар чугаалаарга, ынчаа харын коргуп, сөөгүм чештинип олурган. Сарыг-оол боду аңчы кижи. Ынчангаш боозун ап чорууур кижи.

Мажаалайлар-биле ужуражылгавыс ооң соонда удаадараа эгелээн. Бир катап балыкчы кадай Тарыста салып каан четкизин кезери-биле бисти дилээн. Таныжарывыс кижиден аъттар ачылап алгаш, хемге чеде бердивис. Хемге чедип келгенивисте, инек дег чааш аъттарывыс дын тыртырбас, чүгле хаайлары каргыраар апарган. Аъттарны арай деп оожуктуруп, кулактарын хачыландыр кызып алгаш, хойуп турган үүнче көрдүвүс. Таңды ээзи, кара-хүрең адыг четкиде балыкты бисти мурнай уштуп алгаш, оор-сук кылганын чажырар дээн чүве ышкаш, аргадыва бо мешпейтип бар чор.

Ол черде тайга согуназы үнүп турар. Чогаалчы ону чыыр чүве деп санал киирген. Бисти бир херээжен кижи база эдере берген. Үш аъттыг согуналап чоруптувус. Чогаалчы согуна кайда үнүп чыдарын кайын эндээр, ооң төрээн чериниң тайгаларының кашкелериниң баарында черниң үнген оъду согуна чүве чораан.

Тарыс хемниң солагай талазында сынче үнген аң коклазы-биле чоруп каан бис. Кончуг дөштү өрү чүткүдүп үнгеш, куруг ээр безин баш ажа бээр кудургайлап-ла олурар бис.

— Бажан чедер бис?—деп, айтырыывыс-ла ындыг.

— Удавас —деп, ол харылааш, чоруп-ла олурар.

Аът-хөл-даа шыгырт турган. Бис мырыңай олардан дорайтадывыс. Сарыг-оол аъттарга, боттарывыска дыш бербейн, чүктүдүп-ле олурган. Бис оон чыда калбас дээш шыдаар шаавыс-биле шырбайтыпла олурдувус. Хенертен үдекчивис читкен. Мээң мунуп чораан аъдым бүдүрээш, чоруй албас апарган. Сарыг-оол хая көрүнгеш, аъттарның дыннын сула салып, ээрге олбо талазынче чаяңнавайн, оожум чоргуп чорууруувусту сүмелеДИ. Кады чораан эживистиң халак-дилээ төктүп-ле чораан. А мен база оон кайын чыда калыр ийик мен, аза оранында келгенивисти. моон канчап амылыг үнер улус бис дээш, чеме-халаамны чогаалчыга чүдүрүп-ле эгеледим. Ол бистиң муңгаралывысче-даа сагыш салыр хире эвес, харын-даа омак-сергээ улам хайнып:

— Аъттарыңарга бичии-даа дыш бербеңер! Бо берге черге албаданар! Шуудуңга дүрген кирзиннер—деп харылады.

Ындыг кончуг кадыр-бертти бир дугаар эрткеним ол. Мээң мунуп чораан аъдым кадыр кашкеге буруй берген. Чогаалчы чедип алгаш бадырып келген. Аът-хөлүвүстү дыштандырып, тайга согуназын чыып алдывыс.

Дедир чанар орук чок. Бедик сынның кырланында бизен хая кыры-биле эртип келген болдувус. Сарыг-оол даглыг черге төрүттүнген, кара чажындан Торгалыг, Шаалааш, Чоза хемнерниң энгивелериниң арыннарынга өшкү дозуп, ооң те, чуңма аңнап өскен. Шак ындыг берге черже аъттыг хамаанчок, чадаг кижи углап албас. Степан Агбаанович хая-даш көргенде, омаа хайнып, сеткили сергээр кижи.

Мария САРЫГ-ООЛ.
(Уланчылыг).

Кижи—бойдустуң төлү

СҮТ-ХӨЛ

«Шыяан ам эртегиниң эктинде, бурунгунуң мурнунда, Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей тудар шагда...» дээш-ле улуг назылыг кижилер тоолдап-ла эгелээр чүве болгай. Мен ону бичиимде дыңнаан мен. Ынчангаш амгы бо Сүт-Хөл кажан-бир шагда, шынапла, бичии хөөлбекчигеш, шалбаа чыткан үе турган-дыр, а Сүмбер-Уула дээрге, Кызыл-Тайга бичии тей турган боор деп билип чораан мен.

Сүт-Хөлдү көрбээн кижи, ону чүге сүтке дөмейлеп адааның-даа сонуурган биликсээр ыйнаан.

Сүт-Хөл дээрге Барыын Саянның девискээринде улуг дээн ийи хөлдерниң бирээзи. Ол далай деңнелинден 1800 метр бедикте чыдып турар. Ооң шөлү 1400 гектар. Сүт-Хөлге чүс-чүс чылдарда кандыг-даа дириг амытан чок боопп келген. Чемненир чүүлдер эңмежок-даа болза, чаңгыс-даа балык чок. Ынчангаш бо хөлдү долгандыр чайлаглап чораан аалдарның улуг кижилери аңаа кожуп чеде бергеш, «балык» деп сөстү ажы-төлүнге-даа адатпас хоругдуг, боттары-даа адавас турган.

Балык деп тер болза, хөл килеңнеп, булут тыртып, чалгып, хат-чаашкын, чаңнык, диимирээшкин болу бээр деп чүдүп чорааннар. Мен бир-ле катап Хемчик хемге балыктап турганым сырткыыштарым баштарын кармактап алгаш, Сүт-Хөлде чайлагга чеде бергеш, авам, ачам дыңнап, көрүп олурда, оларымны уштуп, тудуп ора, «Балык» депкеш, чаа-ла кончуткан мен. Оон мени Херел-оол акым арга иштинче аппаргаш, «Теве» дээр болзуңза, аваң база кончуур. Ол ийи сөстерни адавас чер-дир бо. Хөл бедик даг бажында болгаш, аңаа теве кажан-даа кээп көрбээн. «Теве» дептерге, хөл када бээр, Чечек-сигени, кат, тоорну эвээжей бээр» деп чугаалааның амдыгаа дээр уттпайн чоруур мен ийин.

Ам ол сөстерни адавас хамаанчок, көңгүс удур болган. 1973 чылда № 266 «Шын» солунга Томск университединиң биология болгаш биофизика эртем-шинчилел институдунуң бистиң республикага балык өстүрериниң шинчилел ажылдарын кылып чорудуп турган экспедициязы бодунуң ажылын доозкан деп бижээн. Красноярскиниң балык заводу-биле дугуржулгавыс ёзугаар Тываның хөлдеринге моон мурнунда салдынган пелядь үүргенезиниң чыылдазын чоруттувус. Эрткен чазын Сүт-Хөлче үш миллион ажыг пелядь үүргенезин кирр салган.

Сүт-Хөлче салган пелядь ам ийи дугаар үүргенезин чажарынга чоокшулап турар.

Пелядьтан аңгыда, моол кадыргы база турумчуп өзүп турар.

1977 чылда № 267 «Шын» солунга «Тывада бедик дагдыг черде —Сүт-Хөлде балык тудуушкуну эгелээн» деп бижээн.

Тыва специалистер Ленинградтың ихтиологтары-биле кады аңаа пелядьтың болгаш Байкал омулунуң он миллион хире байланнарын эккелген болгаш өстүре бергеннер. Олар аңаа тааржып, көвүдеп турар. Пелядьтың чамдыктары улгадып, харын-даа 2,5 килограмм чеде берген. Енисейниң агып батканы Тыва автономнуг республиканың девискээринде 400 хире хөл бар. Оларның хөй кезинге балык өстүрүп болур деп, ихтиологтар санап турар.

Ам балыкты адавас хамаанчок, оларның семизин, улуун чугаалажыр апарган. А теве адавас турганы база-ла читкен. «Сүт-Хөл» совхозка баштайгы үеде өстүрүп турган тевелери Сүт-Хөлдүң соңгу талазында Ара-Ой деп хемден ажып кээр апарган.

Ам Сүт-Хөл дээни чүзүндел? Чаңгыс сөс-биле харыылаарга, сүт дээрге «арыг» дээн утка-дыр. Бичии-даа боралгактыг довурай бээр чери чок. Сыык черлериниң дүвүнде сайы өттүр көстүп чыдар. Каан, аяс хүннерде көөрге, долгандыр турар даглар шупту көрүнчүктелип турар.

Хөлдү долгандыр чайлаан аалдар агаар-бойдус канчаар өскерлирин хөлден көрүп аарлар. Хүн көзүлбес бүргег, чаъс чаап турда, хөлдүң суу шимчевес, кылаң кара көрүнчүк дег апаарга, аязырының демдээ ол.

Дээрде бичии-даа булут чок, көк аяс турда, хөл агарып, чалгып эгелээр болза, ону кудай чүдерээри ол деп билирлер. Ол чаңчылдар бадыткаттынып келген, чон аңаа бүзүрээр апарган.

Шаанда Сүт-Хөлче аалдар чайлаглап үнерде, аалды айны сөөлзүредир көжерлер. Ынчан хөлдүң дожу эрип, оът-сиген, чечек сагланайнып, бүгү-ле дириг бойдус амыдыралын эгелей бергенде баарлар.

Көжер орук шаптараазыныг: кадыр-берт, хая-даштыг. Эртен хүн үнмээнде-ле, малын сүрген, чүъктүг шарылар, аъттарын четкилээш үнүптер. Сүт-Хөлдүң барыын талакы кыдыында чайлагларның аалдары Борбак-Тей, Кадыр-Арга, Хойтпактаар-Баалык, Шивээ-Бажы, Кошкар-Баштыг деп черлерге дыштанып чораш чедерлер.

Чаң-оол ОНДАР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Дээрде айның бир чартыы бо бе, кай?» деп фоточурумалы.

ШООДУГЛАР

— Бо хензиг дамырак мында чидип, чер адаанче кире бергеш, дөө ол пиво садар бөрбек садыг чанындан үне халып келген — деп, экскурсиялаан бөлүк улуска бир удуртуп башкарар кижи тайылбырлаан.

— Ой, мээң ашаам-на-дыр аа—деп, бир кадай улуг тынган.

• • •

Кадайы мынча дээн:

— Эртемден социологтар чарлыр чоруктуң чылдагаанын солуннарда бижип турар-дыр, ону сен номчудуң бе?

Ашаа мынча деп харыылаан:

— Ында кижи билип чадаар чүве чок, улус шупту билир. Ашак-кадай болуп, олуржуп албаан болза, кижи кымдан чарлыр боор.

• • •

— Чаан аглааш, үр болдуңар бе?

— Чок, каш-ла хүн болдум. Бичии кушкаштар тудуп алыр дээш маңаа келген кижи мен, караам шилин чидириптим...

• • •

— Че-ээ, кужүрүм, шөлээң канчаар эрттирдиң?

— Ажылдап турган черимге ышкаш, шак-ла ынчаар. Чүнү-даа кылбайн, олуруп-ла турар сен, дүштеки чемни кээп-ла олурар, ол-ла... шак-ла ынчаар.

СПОРТ

УДУРЛАНЫКЧЫ КҮШТҮГ БОЛГАН ТУДУМ..

Москва чурттуг 22 харлыг Андрей Чесноков бо сөөлгү каш чыл дургузунда совет тенниске көску черни ээлеп келген. Ол харын-даа делегейниң теннис аренazында безин сурагжып бар чыдар. Делегей чергезиниң-биле алырга, ооң номери —18. А бир чыл бурунгаар ол делегейге 39-ку черге турган. Ийи чыл мурнунда мырыңай ийи чүс кижиниң барык ортузунга кирип турган. Мынчап кээрде, ооң амгы чедиишкини эки ышкажыл. Чесноков бо чылдың сезонун Орландо (АКШ) хоорайга болуп эрткен маргылдаага тиилелгеден эгелээн. Ол аңаа улуг шаңналды чаалап алган. Ооң соонда Францияга болган аныяктарның делегей чемпионадынга киришкен. Ол аңаа чартык финалга чедир ойнааш, аштырган. А бир ай эрткенде Уимблдон маргылдаазынга киришкеш, баштайгы ужуражылгага-ла уттурупкан. Андрей Чесноков-биле беседаны ПМА-ның корреспондентизи шак ол чедиишкин чок болган хүнде кылган.

— Уимблдон оюннарынга оон-даа ыңай ойнап болур турган силер бе? Тараан оъттсиген шыпкан ойнаар шөлчүгеш силерге таарымча чок болганы ол бе? Азы кандыг-бир өске чылдагаан турган бе?

— Тараан оът-сигенниг шөлчүгешке ойнаарынга ынак мен. Бо чылын Чаа Зеландияга болган маргылдаага киришкеш, түңнел оюнга четтим. Уимблдон оюннарынга чедир он беш маргылдаага киржип четтиргипкен болгаш ынчан. Англияга, чүге ынчаар багай ойнапканымны бодап черле четпес-тир мен.

— Ынчаарга силер бодуңарга шын эвес хүн чуруму тургузуп алган болган-дыр силер, ындыг бе?

— Ону мен тургуспайн турар мен. Аңаа-ла бо чылын мен дыка хөй удуртукчуларлыг болу берген мен. Ынчангаш оларның кайызынга-ла кайы маргылдаа солуп кылдыр көстүр-дүр, олар мени аңаа кииришитирип турган...

— А силер чүге эштиг ойнавайн турарыңар ол?

— Роллан-Гаррос хоорайга болган маргылдаага эштиг ойнааш ийиги черни ээледивис. Ам тенниске ойнаарының ниити деңнели бедээн. Ыланчыя, чижээ, Лендл-даа, Коннорс-даа, Беккер-даа эштиг ойнавастай берген. Тайылбырлаайн: улуг маргылдааларга ынчаар ойнаары болдунмас. Чааскаан беш шак дургузунда бир ужуражылганы ойнапкаш, ооң соонда бир шак эрткенде база-ла ол хире үе иштинде өске ужуражылгага эштиг ойнааш шуут-ла чилчиниң үстүп каар. Ынчаар туруптааш дараазында хүнде ойнаары дыка бергедей бээр.

— Силерниң чедиишкиннериңерни, Наталья Зверева биле Лариса Савченконуң Уимблдон оюннарының түңнел ужуражылгазынга киржилгезин, делегейниң он ойнакчызының аразында Зверева-ның киргенин, 17 харлыг Андрей Черкасовтуң элээди оолдар аразынга делегей чемпиону болганын барымдаалааш, теннис ССРЭ-де улуг хөгжүлдени алган кылдыр чугаалап болур бе?

— Мен бодаарымга, ынча дээри болдунмас. Чүге дээрге, бүгү чуртта теннис корттары чүгле чаңгыс Нью-Йорктаазындан эвээш болуп турар. Теннис федерациязының чоокта чаа болуп эрткен хуралынга чүве чугаалааш, федерацияны Спорттуң күрkомитединден аңгылап каан соонда бо чүтырыглар шиктпирлеттинер дээрзин демдеглээн мен. Бистер орулгавыстың чартыын комитетке берип турар, а өске кезии-биле массалыг теннисти сайзырадып ап болур эки баазадан тургузуп алыыл.

— Амгы 18 дугаар чериңерден он кижиниң аразынче кирип болур аргаңар бар бе?

— Уимблдон оюннарынга чедир шак ындыг байдалга турган мен. Мергежилимни оон ыңай бедидип алыр дээн болзумза, Уимблдон оюннаазын эрттирипттеп турган мен. Менде делегейниң он шыырак ойнакчызының аразынче кире берип болурунуң аргазы бар. Мен оларның барык шуптузун—чүгле Лендл Коннорс болгаш Эдбергтен аңгыларын удуп тургулаан мен.

— Силер, чижээ, Беккерге удур ойнай бергеш, оон черле кортпас, сезинмес силер бе?

— Бир эвес мен элээн сүрээдеп турар болзумза, ойнаарым эки болу бээр. Ындыг байдалче кирбээйимде чедимче чок ойнаар кижи мен. Удурланыкчыларымның сурагжаан аддары мээң шаптык болбайн турар. Удурланыкчым шыырак күштүг болган тудум тиилелгеже чүткүлдүүм дам баар кижи мен.

Виталий МЕЛИК-КАРАМОВ.
(ПМА).

Суд залындан

ДЕРЗИИ ЧОРУКТУҢ УРЖУУ

— Суд келди, туруңар!

Секретарының ол командазын залда олурганнар билир, ону манап орган-даа болза, ол сөстер дүшкен чаңнык дег сүртенчиг дыңналган. Чогум кайын чүгле сөстер боор ийик, аңаа ам сайгарар херектиң аары кижилерниң сеткилинге ындыг аарышкылыг кылдыр деггени билдингир. Аңаа эң аар өлүрүүшкүн херээ көрген. Дыка-ла дерзии чоруктуң болганын суд илередип тыпкан.

— Суд коллегиязының шиндери болза —деп, суд даргазы шиткелдин улаштыр номчаан: —Бопал Комбуйланович Монгушту РСФСР-ниң КХ-ниң 102 чүүлүнүң «ч, з» кезектерин ёзугаар буруулуг деп санааш, ону дээди хемчег-биле адып шиидер...

Зал иштин тынызын тыртыпкан. Ындыг дерзии үүлгедигни кылганы дээш көргүзер хемчег ол хире шыңгыы болурун баш удур билип орган кижилерге безин ол дыка аар болган. Когараан-даа, буруудаан-даа кижилерниң дөргүл-төрелдеринде ыыт чок. Шииткелге чөпсүнер-даа, аңаа удурланыр-даа кижилер бар. Оожум чугаалашпышаан, ол судка олурушканнар тарап чорупкан...

Ындыг аар ялага онаашкан Бопал Монгуш деп кымыл, ук суд каяа болганыл? Кандыг херек үүлгеткеш, ындыг кеземчеге ол кижи онаашканыл?

...Бо суд хуралы чоокта Чаа Чадаанага болган. 1987 чылдың декабрь 5-те ол хоорайга болган кеземче херээн аңаа сайгарган. Суд чорудулгазының үезинде чүгле коргунчуг эвес, чиртим фактылар илереп турган. Ол шииттирип турар Бопал Монгуш чаңгысла кежээ, ол-ла черге ийи кижиниң амызынга четкен.

Херек мынчаар болган. Бопал Монгуш ол хүн угбазын эдертип алгаш, ооң кады ажылдап турары З. Монгуштуң бажыңынга барган. Монгуштуң ашаа Бопалдың бадылга чок чурттап турган кадайының төрели чүве-дир. Херек үүлгедикчизиниң аңаа ужуражыр дээн херээ, кижи бодаарга, бөдүүн бадылга чок чурттап турган кадайы ооң төлеп чок аажызын билип кааш, ону бажыңынче кирбестей берген, чүгле кадайынга ужураштырарын оон дилээр бодаан. Шынап-ла Монгуштуң ашаа бажыңында болган. Ону арагаладып турган, кадайының чурттап орар бажыңынга чедирген, кадайы-биле ужурашкан-даа.

Оон кадайын Бопал ол-ла кижилери-биле кады угбазының бажыңынга аппарып, арагалаткан. Оон кадайын кады чурттаалы деп ээрешкен-даа. Төлеп чок аажызын билир кижи кадайы кайын чөпшээрежир, ынаваан.

Чыылганнар тарап эгелээн. Кады чораан төрелдери чаныптарга, Бопалдың кадайы база олар-биле чорупкан. Бопал олар-биле деңге үнупкен. Ам чүнү чугаалаар боор. Сөс-домак-даа чок. Өске, орта кижи болза, хая көргеш базып чоруй-даа баар ыйнаан, адак дээрге бак-даа сөглээр ыйнаан. А Бопал ынчанмаан. Ол кадайының хөрээнден сегирип алган. Ону көрген өөрү кайын аңаа турар, содаа үне бээр дээш, соксадып эгелээн. Ынчан Бопал кады чорааны Б-ның сегирип алган. Ону ужур октаптарга, Б-ның кадайы Бопалды ойтур тыртыпкан.

Шак ындыг чорук үүлгедикчиниң дерзии чоруун хайныктырыпкан. Ол тура халааш, баш удур белеткеп алгаш чорааны бижээн идииниден ужулгаш, Б-ның хөрээн орта шашкан. Ол изиг дээрезинде кезек халыза-даа, ыравайн өлген. Кадайы дезип чоруптар орта Бопал ону сүрүп четкеш, бижектээн. Чаңгыс удаа эвес, ниитизи-биле 29 катап шашкан. Шак ынчаар беш уругнуң иези, чаа 40 хар четкен аныяк херээжен амызындан чарылган.

Шак ындыг дерзии, араатан-биле дөмей чүү ындыг кижи чүвел? деп Бопал Монгуштуң дугайында сонуургаары чугаажок. Оон чурттап чораан черин, амыдыралының овур-хевирин көөрге, бистиң ниитилелге кижизиттингенн, совет школага өөренип чораан кижи-дир. Харын-даа амызынга четкени Б-биле чаңгыс хемниң — Хөндергейниң суун ижип, чаңгыс суурга өскен, кара чажындан таныжар, билчир чораан. Харын-даа төрел чыгыы.

Шак ындыг чоок кижизинче ханныг холду көдүрери дээрге, кижи дүрзүзүн оксунган чоруктуң уржуу болган. Бопал Монгуштуң дүрзүзү чүгле ол кежээ оксундурбаан. Ол Хөндергей школазынга 8 класска чедир дөңгүп өөренгеш, школазын ара каггаң. Оон-на оор херекче суңдугуп, хосталгазын казыттырып шииттирген. Тамыже базымының эгези ол болган, ийи удаа херекке онаашкан. Сөөлгү катап шииттирип чораш, эрткен чылдың августа хосталып келген. Оон чогуур түңнел үндүрбээн, кижи болуп эттинип чазалбааны оон илдеен.

Бо херекти сайгарган соонда, ону көрүп турган Дээди суд кежигүнү мындыг түңнел база кылган.

— Дерзии үүлгедигни кижи чаңгыс кежээ кылбас. Ындыг чорукка белеткел баш бурунгаар, угаан-бодал-биле эгелээр. Чамдык аныяк-өскенни дыңнаарга аразында алгыжа бергенде «шоруң, чаңгыс шанчыптар мен» дижип, кыжанчып чоргулаар. Дерзии үүлгедигниң эгези ол. Баштайгы дээрезинде кижи бижектээр деп бодавайн-даа чорза, ол бодал чоорту оон угаанынга мөөңнеттинип, бир-ле эптиг (эпчок) таварылгада ам-на боттандыра бээр.

Судья-биле чөпшээрешпишаан, ада-иелерден база дилег кылза артык эвес. Ажы-төлдүң хайгааралын экижидер херек. Оор-сук кылыр, улуглар тоовас чоруктар көстүп кээр болза, ажы-төлдү черле чагырып сургааны, хай дээн-ле ажыктыг. Оон башка, сула салыр болза, баар оруктуң кедизи багай.

Ам Бопал Монгуш шииткелди солуурунуң дугайында РСФСР-ниң Дээди судунче дилег киирип турар. Ийи кижиниң амызынга четкен хирезинде болдунуун камгалаарын дилеп турар кижиниң дилээнге кандыг харыы кээрин баш удур чугаалаары берге, а ооң түңнели келирге, номчукчуларга база дыңнадыр бис.

«Дээди хемчег-биле адып шиидер» дээн шииткелди күүседип турар бе? деп чамдык кижилер чигзиниp турар. Ону бадылаан соонда күүседип турар дээрзин чугаалаар апаар. Сөөлгү чылдарда бистиң республикадан безин дөрт кижи ындыг хемчегге онаашкан, оларның шуптузун күүсеткен.

Кылыын көргүзүп, улуг туралаанып, шоц-содаа үндүрүп, ок-бижек тудуп турарларга бо шииткел улуг кижээндириг-даа болур чадавас.

С. МОН.

Делегей медээлери

ХОРУГДААН

ДЕЛИ. (СЭТА). Индияның Пенджаб штатка айыыл чок чорук күштерниң улуг демдээлиг операциязы чедиишкинниг доозулган. Эртен хүннерниң иштинде 36 террористчилерни эрге-чагыргалар тайбың чурттакчы чонга удур эң-не аар кем-херек үүлгедиишкиннери дээш тудуп хоругдаан. Полиция хөй санныг боо-чепсекти, ок-темзекти хураап алган.

Индияның ЮНИ болгаш ПТИ агентилелдериниң дыңнадып турары-биле алырга, эртен хүннер иштинде ол штатка экстремистерниң холундан чеди кижи өлген. Ферозпур округка Фаридавал суурга бир бажыңны дээрбечилер боолаан, оон түңнелинде аңаа чурттап турган өг-бүлениң чеди кежигүнү өлүрткен, бирээзи аар балыглангаш, ындан госпитальга эккелген. Амритсар хоорайга экстремистер автобуска чораан бир пассажирни тудуп алганнар.

Индияның премьер-министри Р. Ганди Пенджабтың губернатору С. Ш. Рей-биле ужуражкан. Ужуражылышкынга чурттуң иштики херектер министри Бута Сингх болгаш губернаторнуң чөвүлекчизи Дж. Рибейро киришкен. Терроризмче улам ыңай шаап халдаашкын чорударының айтырыглары-биле кады штатта экономиктиг байдалды база чугаалажып көрген.

ЧУГУЛАЛАП ДЕМДЕГЛЭЭН

БУДАПЕШТ. (СЭТА). Боо-чепсекти дүжүрериниң айтырыгларының талазы-биле делегейниң төгерик столунуң киржикчилери делегей байдалының хөгжүлдезиниң кол углаышкыннарын, бот-боттарынга бүзүрежиришиниң болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарының, боо-чепсекке контрольду тургузарының айтырыгларын чугаалажып көөрүн дооскан. Делегейниң 10 чурттуундан, оон иштинде ССРЭ болгаш АКШ-тан шериг эртемиинниң талазы-биле специалистер, хөй-ниитиниң сураглыг ажылдакчылары, эртемденнер болгаш экспертер боттарының саналдарынга ядролуг-даа, аңаа-даа боо-чепсекти дүжүрериниң угланган күжениишкиннерин, Чөөн болгаш Барыын чүк күрүнелериниң аразында чугаалажылышкыннарны уламчылаарын саналдааннар. Олар совет-америк харылзааларының чогумчалыг өскерлиишкининге байыр чедирип, чепсегленниишкинниң дүжүрериниң келир үедеги чорудулгазынга ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны чок кылыр дугайында керээге ат салганының чугулазын демдеглээн.

Венгрияның найысылалынга аңаа боо-чепсекти кызырарының айтырыгларының, чепсектиг күштерниң структуразының талазы-биле ханы болгаш делгереңгей чугаалажылышкынның болганын айтып, үк ужуражылышкын бот-боттарының үзел-бодалдарын билип алырынга дузалаан деп, аңаа болган парлалга конференциязынга шуулганның киржикчилери онзалап айытканнар. Саналоналдың ындыг солчулгазы шериг эвилелдериниң аразынга чепсектиг күштерни болгаш аңаа боо-чепсекти кызырар талазы-биле чедиишкинниг чугаалажылышкыннарны чорудары-биле улам ыңай ажылды кылырынга чугула салышкын болур ужурлуг.

ОРУКТУ ДУГЛААН

КАБУЛ. (СЭТА). Афган чазакка удур демисежип чоруп турар бөлүктерже окчемзек чорударын Пакистанның чазаа үргүлчүлеп турар. Кабул хоорайның муруну талазында 80 хире километр черде турар Сирак районче сөөлгү хүннерде 60 теве чүъгү боо-чепсекти чоруткан. Ол районда «Афганистанның ислам революциязының шимчээшкини» деп адаттынган контрреволюсчулар хөделип чоруп турар. Пакистандан Кабул, Парван, Нангархар, Лоңгор можуларже, Ирандан Герат болгаш Бадгис можуларже хөй шериг чүъгүн чорудуп турар.

Пакистан Афганистан-биле аразында Чамая районнуң кызыгаар оруун шериг танкылары-биле дуглап алган. Чуртунче ээп чанар дээш келген афган чонну эрттирбес дээш ол орукту дуглаан.

ОЙТАЛАП ТУРАР

АНТАННАНАРИВУ. (СЭТА). Август айда Мурнуу-Африка Республикага ээлчеглиг шериг чылдазы боор эрткен. Хөй-хөй ак кештиг кижилерниң Преторияның расисчи эрге-ажыктарын камгалаарындан ойталап турарын чылда көргүскен.

Үзел-бодалының болгаш политиктиг чылдагааннар аайы-биле шериг албанынга барбас мен дээн кижилерниң аразында шажынчылар, студентилер, ажылчыннар болгаш чогаадыкчы интеллигентилер хөй болган. Чижээлээрге, Йоханнесбург хоорайда 143 аныяк оол шериг албанынга баарын кузевейн турарының дугайында медегледи кылган.

Шериг албанындан ойталаан аныяк кижилерни эрге-чагырга истеп сүрүп эгелээн.

Сеулга сентябрь 17-де эгелээр XXIV Олимпий оюннарының эгелээринге чедир каш-ла хүннер арткан. Дөрт чыл болгаш-ла болур эң улуг спортчу болуушкунга сөөлгү белеткел чоруп турар.

Оюннарның эгелээриниң ёзулалынга белеткениип, школачылар тэквондо дээр көрей национал хүрештиң аргаларын көргүзерин өөренип турары.

АП—СЭТА-ның телефотозу.

МЕДЕГЛЕЛ

ВАРШАВА. (СЭТА). Элээн каш бүдүрүлге черлеринде үргүлчүлеп турар ажыл соксадыышкыннары улус ажыл-агыйының болгаш күрүнениң ажыл-чорудулгазынга улуг айыылды тургузуп турар деп, ПУР-нуң күш-ажыл болгаш социал политика министри медеглээн. Хөй таварылгаларда ажыл соксаткан эвээш кижилер бүдүрүлгелерде ажылдап турар ажылчыннарның хөй кезииниң ажылынга шаптыктап турар. Август 31-ге чедир ажылын эгелевээн ажылчыннарга бүдүрүлгелерниң удуртукчулары күш-ажыл керээзин күш чок болдуруп каарынга чедир хемчеглерни ажыглаар деп, ПУР-нуң күш-ажыл болгаш социал политика министериниң медеглелинде айыткан.

ҮНДҮРҮП ЭГЕЛЭЭН

ГФР-ниң девискээринде тургускан ортумак ыракшылдыг «Першинг-2» дээр америк ракеталарны ССРЭ биле АКШ-тың аразында чардынган керээле көрдүнгениниң ёзутаар сентябрь 1-ден эгелеп үндүрүп эгелээн. Барыын Германияның Хайльбронн дээр черинде тургускан ракеталарның баштайгы бөлүүн АКШ-че сөөртүп аппаар болгаш аңаа оларны часкаш, узуткаар.

Амгы үеде ол чурттуң Хайльбронн, Мутлангене, Ной-Ульме дээр баазаларында 152 ортумак ыракшылдыг ракета бар. Оон аңгыда Хассельбахта чалгыыныг 62 ракета турар. Ол бүгү атомнут чепсекти үш чыл дургузунда ГФР-ден сөөртүп үндүргеш, узуткаары керээде көрдүнген.

(СЭТА).

ИХМ-НИҢ ПАРААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бо чылдың августа дыка хөй хамаатылар Кызыл хоорыкүүскомунуң иштики херектер килдизинге билдиринишкин кирип, дача участоктарынче оорлар кирип, тарып каан үнүштерни саспа базып, тудуг-суурну үрегдеп турарынга хомудап турганнар. Ону сайгарып көөрге, оорларның чедиргени материалдыг когаралы эвээш-даа болза, кижилерниң күш-ажылынга хүндүткел чок чорукту көргүзүп, моральдыг когаралы улуг болуп турар.

Ол фактыларга даянгаш, милиция ажылдакчылары рейд чорутккан. Оон илерээни чүл дээрге, хулиган үүлгедиишкиннерни колдуунда 10 хардан 17 хар чедир назылыг элээдилер кылып турар. Дача участоктарын оорлаарынга Анатолий болгаш Дмитрий Кялин алышкылар, Ольга Солодова олар «идепкейлиг» киришкен. 16 харлыг Павел Хмаренкога, 17 харлыг Игорь Чехловка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Олар дачага тонаар чорукторны хөй удаа болдурган. Хууда дузалал ажыл-агыйдан аъш-чем аймаан оорлап чип турган Олег болгаш Дмитрий Ефремовтарның, Михаил Паршаковтуң херээн көөрү-биле назы четпестер херектериниң талазы-биле комиссияже киирген.

Дачалар оорлаар чорук колдуунда хүндүскү үеде, улус ажылдап турда, болуп турары илерээн. Ынчангаш моон соңгаар ындыг чорукту болдурбазы-биле кылыр чүве тыппайн тонаар чоруур элээдилерже кичээнгейни салып, оларның чүнү кылыр деп турарын сонуургаарын ада-иелерден дилеп тур бис.

Амгы үеде дача участоктарын тонаар чорукту болдурбас талазы-биле хемчеглер алдынган.

Бо чылдың эрткен сес айларында назы четпестер херектериниң талазы-биле комиссияның хүлээп алышкын черинге назы четпес 350 кижини эккелген турган. Ол дээрге чер кезип, тонап чоруур кижилер болган. Оларның аразында 71 кижи Кызыл районда, 32-зи Таңдыдан, 29-у Улуг-Хемден, 36-зы Барыын-Хемчиктен, 85-и Кызыл хоорайдан тудуп турганнар. Бии-Хем районда чурттап турар 10 харлыг Таня Кошкарованы хүлээп алышкын черинге 3 удаа эккелген. Чербиниң школа-интернадында Олег Гаврилов биле Буян Оюн олар база чаңгыс эвес удаа аңаа кирип турар.

Август 20-ден сентябрь 10-га чедир Бүгү-эвилелдиң «Кичээнгейлиг болуңар: орукта чаштар!» деп рейдизи чоруп турар. Оон-биле холбаштыр кудумчуларга болгаш оруктарга кичээнгейлиг болурун чолаачылардан дилеп тур бис.

1987—1988 чылдарда Кызыл хоорайга база ниити республикага ээзиртир суксун аймааи чинжең өртекке садар чорук вентерээн дээрзин дыңнадыры чугула. Бир эвес 1985–86 чылдарда араганы аар өртекке садар чорук чүгле 1-2 турган болза, эрткен чылын сес факт илереттинген. Оон артыкка киирген түң чинжең кижилерниң карманынче кирип турары билдингир. Харын-даа бир муң рубль чедир күш-ажылчы эвес орулга киирип турарлар бар. Ол дээш эрткен чылын 15 кижиге кеземче херээн оңааган, оларның 6-зы херээженнер. Араганы чинжең өртекке садып турарларны тудуп илереткеш, саткан арагазын, этхеренгизин киирип алганы артык орулгазын хавырып, боттарынга хемчег оңаап турар. Ындыг турбуже ол бужар бак чаңчыл ам-даа читпейн турар.

Бо чылдың сес айларында болган 10 факт ону бадыткаар. 11 кижини ол дээш кеземче херээнче киирген. Чижек, Бо чылдың август 23-те Минусинск АТБ-ниң чолаачызы А. Ивановту туткан. Ол 21 харлыг аныяк оол Минусинскиден араганы садып алгаш, Кызылга чурттакчыларга аар өртекке садып турган. Ивановтуң «ажылдап» алганы артык орулгазы 165 рубль болган.

Шак ындыг кижилер хоорай, суурларга ээрик чорууурларны тывылдырып, кеземче херээн үүлгедиринге идиг болуп турар. Аңаа удур демиселди шыңгырадыр херек.

Республиканың районнарында иштики херектер килдистери дараазында кижилерни дилеп турар: Кызыл район — күрүнеге өрелиг, 1960 чылда Улуг-Хемниң Иштии-Хемге төрүттүнген Сергей Кызыл-оолду, Таңды — алимент төлээриндэн ойталаан, 1956 чылда Суг-Хөлге төрүттүнген Иван Ондарны, күрүнеге өрелиг, 1960 чылда Каа-Хемниң Бурен-Хемге төрүттүнген Александр Салчакты, Бии-Хем — күрүнеге өрелиг, 1948 чылда Чөөн-Хемчиктиң Кызыл-Тайгага төрүттүнген Алдын-оол Монгушту, Тес-Хем — алимент төлээриндеи ойталаан, 1942 чылда Берт-Дагга төрүттүнген Борис Сыратты, Каа-Хем—алимент төлээриндеи ойталаан, 1942 чылда Красноярск крайның Үстүү-Ус суурга төрүттүнген Зоя Богатованы дилеп турар.

Кызыл хоорыкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң жетелге салбырында бо чылдың март 9-та оттурган кеземче херээ бар. Ында херек үүлгеткен Идрис Умаханович Идрисовтуң ады киирген. Истелгеге немей дараазында фактыларны тодарадыры херек болуп турар.

Кавказ национальдыг эр кижини, тыва херээжен кижини № 624 тускайжыттынган мехколоннаның общежитиезинге чедирген чиик машинаның чолаачызын ол ийи кижини хоорайның кедээзинде оруктан нефть баазазынга чедирген албан чериниң автобузунуң чолаачызын дилеп турар.

Бо кижилерни сөөртүп чораан үе — бо чылдың март 9. Автобус чолаачызы оларны ол хүн 12-ден 15 шак аразында чедирип чораан.

Кым бо факт дугайында билирин милицияга дыңнадырын дилеп тур бис. Телефону 9-23-12.

ТВ Телевидение

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Виктор Крохинниң ийиги шенелдези». Уран-чечен фильм. 10.10—Медээлер. 10.20—10.50 —Бут бөмбүүнүң допчулалы. 16.00 — Медээлер. 16.10 — Эде тургустунуушкун прожектору. 16.20 — Пятигорск телестудиязының программазы. 17.15 — «Хөм мяч» клубтуң шанналы дээш. 18.00 — Үе, доктаа. 18.45 —XIX партконференцияның утланыышкыны-биле. «Тудугжу». 19.15 — Бут бөмбүүнүң допчулалы. 19.45 —Л. Н. Толстойнуң төрүттүнгениинден бээр 160 чыл болганынга. «Карангыда чырык база чырыыр». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Карангыда чырык база чырыыр». Телешииниң уланчызы. 23.00 — Бөгүн делегейде. 23.10—00.05 —«Музыка болгаш бис». Амгы үениң музыказының делегей фестивалы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Маркс проспектизи». 8.35; 9.35 —«Игорь полугунуң дугайында сөс» болгаш орус культура. 8 класс. 9.05—Итали дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санаалга техниказының кыска төөгүзү. 10.35; 11.35 — Астрономия. 10 класс. Астрономияның кол аргалары. 11.05 —«Павловск дугайында сактыышкыннар». 12.05 — Медээлер. 12.15 — «Ырак-чоок». «Илбилиг шой» фильминиң баштайгы көргүзүү. 12.35 — 14.10—«Идегел болгаш чөленгиижи». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.30 — Г. Лорка — «Хаанныг куда». Тываның хөгжүмнүг театрының шиизи. 19.15—«Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгуулдалар». «Ажаалда-88». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Дириг планета». Док. фильм. 7-ги серияазы—«Кырывыста дээр». 22.40 — 23.15 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Фильм-концерт. 18.45 — «Чурукчунуң мастерскаязында». О. Комов. 19.00— «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

СЕНТЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — 11.15—Л. Н. Толстой — «Карангыда чырык база чырыыр». Чапсарда. (9.50) — Медээлер. 15.55 — Медээлер. 16.05 — Эде тургустунуушкун прожектору. 16.15 — «Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.50 — «Частырыг кылыр эргези чок». Уран-чечен фильм. 18.05—Булактар. 18.40 —Бөгүн делегейде. 19.00 — Кижи болгаш хоойлу. 19.30 — Кинопублицистика: дүүн, бөгүн, даарта. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Рахманиновтуң симфониялары». Бирги симфония. 22.55 — «Каскадер». Аът театры. 23.05—23.20 —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Горький кудумчузу». 8.35; 9.35 — География. 7 класс. География болгаш улус ажыл-агыйы. 9.05— Француз дыл. 10.05 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — Музыка. 3 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 10.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05—Француз дыл. 11.55 — Медээлер. 12.05 —Бойдус-биле эптештиг. Телефильмнер. 12.45 —14.00 — «Омега» вариант». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25 — «Культура болгаш амыдырал». «Азас-88». Боттывынгыр ырларның фестивалы. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Советтер болгаш амыдырал». «Аңы-дуза чедирер албан черлери суурларда». 19.45 — Медээлер. 19.55—Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.20 — «Буревестник» дугайында легенда». Ленинградтың «Буревестник» каттыжыышкынының күш-ажылчы коллективиниң экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал амыдыралында эде тургустунуушкуннар болгаш чугула айтырыгларының дугайында. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.15 — «Үр аас-кежиктиг амыдырал». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.00 — Ритмиг гимнастика. 19.30— «Музыкалыг киоск». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

СЕНТЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 —Мультфильмнер. 9.05 —«Хөм мяч» клубтуң шанналы дээш. 9.50 — Медээлер. 10.00—11.00 —«Дириг амытаннар оранында». 16.00 — Медээлер. 16.15 —Эде тургустунуушкун прожектору. 16.25 — Музыка шыгжамыры. С. Прокофьев. «Ромео болгаш Джульетта» балеттен үзүндүлер. 17.10 — Бразилияның чурумалдары». 18.10 — «Экин, музыка!». 18.55 — Бөгүн делегейде. 19.10 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.35 — Өг-бүле экраны. «Танцылап өөренип ал». Уран-чечен фильм. 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Сибирь-биле байырлажыышкын». 22.15 — Бөгүн делегейде. 22.25 —01.00 — Бут бөмбүү. Европа кубоктары. «Тракия» (Болгария) — «Динамо» Минск. «Днепр» (Днепропетровск) — «Бордо» (Франция).

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Киров кудумчузу». 9.35 —Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 1 класс. Школа компьютери. 9.05 — Немец дыл. 10.05— Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — Биология. 9 класс. Чарльз Дарвин. Амыдыралы болгаш эртем ажылдары. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Бистиң уругларывыска бажың». 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-2 серияларь. 13.50 — Медээлер. 14.00 — 15.10 — «Омега» вариант». 2-ги сериязы. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Док. фильм. 18.40— Тес-Хем районнуң «Хаяаныр-хөгжүм ансамблиниң концерти. 19.05—Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Көдээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». «Шөл—садыг». 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удуңар чаштар!». 20.15 — «Буревестник» дугайында легенда». 2-ги дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —23.35 — «Бистиң уругларывыска бажың». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларь. (Болгария).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Кадык болуксазыңза». Тынышкынның эмнелге гимнастиказы. 18.30 — «Көдээден дамчыдылга». 19.30 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Н. Демиденко. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 10.25 — Бут бөмбүү. Европа кубоктары. Чапсарда (9.25) — Медээлер. 16.00 — Медээлер. 16.15 — Эде тургустунуушкун прожектору. 16.25 — «Пектусандан Кэсоңга чедир». КУДР дугайында кинопрограмма. 17.10 — Мультфильм. 17.20 — «..Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.05 — Поэзияның минуталары. 18.10 —«Аренада — сарлыктар». Фильм-концерт. 18.40—Бөгүн делегейде. 19.00 —Бут бөмбүү. Европа кубоктары. «Спартак» (Москва) — «Гленторан» (Соңгу Ирландия). 19.50 — «Жальгирис» (Вильнюс) — «Аусьрия» (Австрия). Вильнюстан дамчыдылга. 20.40 — «Боран» (Югославия) — «Металлист» (Харьков). Югославиядан дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «С. Рахманиновтуң симфониялары». Ийиги симфония. 22.45 —Бөгүн делегейде. 22.55 — 00.05 — Музейлерде болгаш делгелге залдарында. «ССРЭниң Урал чурулга академиязында «Орус уран чурулга культуразының 1000 чылы» делгелге.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Неглинка хемниң агып бадып чыткан черинде». 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг ишти-биле чоруп ор мен. 9.05 —Испан дыл. 10.05 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35 — 11.35 — Биология. 7 класс. Рактар кайда чурттап турары? 11.05— Испан дыл. 12.05 «Бистиң уругларывыска бажың». 3-4 серияларь. 14.05— Медээлер. 14.15 —15.30 — «Омега» вариант». 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 19.03 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Көдээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». «Кышка белен силер бе?». 19.35— Киножурнал. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Буревестник» дугайында легенда». 3-кү дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.50 — «Бистиң уругларывыска — бажың». 3-4 серияларь.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Кадык болуксазыңза». Тынышкынның эмнелге гимнастиказы. 18.30 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге» «Айтырыгже көрнүп». Өртек тургузарының ам болур реформазын чугаалажып тур бис. 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — Л. Н. Толстойнуң төрүттүнгениинден бээр 160 чыл болганынга. Док. фильмнер. 9.45 — Медээлер. 9.55 — 10.10 —Улустуң аялгалары. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Ленинград телевидениезиниң программазы. 17.05 — Мультфильм. 17.15 —Болгар телевидение программазы. 18.15 — Бистиң садывыс. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 —Чугула объектиг. Фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35 — «Резонанс». «Европа бажыңын канчаар тударыл?». 20.50—Улустуң аялгалары. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Л. Н. Толстойнуң төрүттүнгениинден бээр 160 чыл болганынга. «Ясная Полянаның ырлары». 22.20 —23.35 — «Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Воровский кудумчузу». 8.35; 9.35 — Литература. 4 класс. Тывызыктар. 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Астрономия. Астрономияның кол аргалары. 10.35; 11.35 —Орус былиналарының маадырлары. 5 класс. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Бистиң уругларывыска бажың». 5-ки сериязы. 13.05 —Медээлер. 13.15—15.40 — «Омега» вариант». 4-5 серияларь. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 —«Шыяанам». Уругларга тоол. 18.55 —Док. фильм. 19.15 —«Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Дүжүтке — идегелдиг камгалалды». Хүннүң айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Труд» солунунуң шанналы дээш таңпы коллективтерниң конкурузу. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». — 21.35 —«Бистиң уругларывыска бажың». 5-ки сериязы. 22.35 —00.45 —Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига) — «Динамо» (Москва). Чапсарларда (23.05) — «Кадык болуксазыңза». 23.50 — «Колхетя» аас чогаал ансамблиниң концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Чурукчунуң мастерскаязында. Г. Шишкин. 18.30 — Телефильм. 19.00 —Л. Н. Толстой. «Сөөлгү хүннер». 20.00 —20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

СЕНТЯБРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— «Ховулар аялгалары». 8.55 — «Чүдек болгаш чүге». 9.25 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен «Дивизия начальниги Азин» деп док. фильм. 9.55 —Озал-ондак чок шимчээшкин. 10.25 —«Мастерлер аразынга бир хүн». Делегейниң аас чогаал фестивалынга киришкен улусчу мастерлер дугайында. 10.55 —«Социализм чурттарында». Тележурнал. 11.25 — Болгар боттывынгыр уран чүүл коллективтериниң концерти. 11.45 — «Дириг амытаннар оранында». 12.45 —Детектив боор ойнаары. «Чагаалар харыылар». 13.25 — Бөгүн делегейде. 13.45 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Москвада бээзип чор мен». Уран-чечен фильм. 15.00 — Эде тургустунуушкун болгаш культура. «Үндүрукчүлер болгаш номчукчулар». 16.00 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Кооперация дугайында чагаалар. 16.35 — Делегей программазы. 1. «Бистиң Европа бажыңывыс. Таныжыңар: Европаның Экономиктиг ниитилежилгези». 2. «Тиилелгениң там-тамнары». Конгонуң бөгүнгү хүннериниң дугайында. 3. «Бистиң беседалакчывыс». Маргарет Папандреу. 17.35 —«Ыр-88». 18.30— ТТ экранында эң баштай. «Барган, көр». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларь. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Суббота кежээзинде». «Болбайн барган флейтист дугайында төөгү». Эстон ССР-ниң алдарлыг артизи Я. Поаланың киржилгези-биле музыкалыг программа. 23.00 — Медээлер. 23.05 — 00.00 — «Монтаж». Телефельетон.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Теледопчулал «Перспектива». ГДР-ниң эртем-тайылбырлыг фильмнери. Даш чүс чылдан компьютерге чедир. 8.55 — Реклама. 9.05 — Театр телеабонементизи. А. М. Горький —«Дерзия үрегдекчилер»... «Дачниктер». 10.05 — Реклама. 10.15 —Эде тургустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. ИХМ органнарының ажылын чаартыр дугайында 10.25 — «Кадыкшыл». Хан базыышкынның канчап хемчээрил. Чиик бус-биле. Дугуйлар кырында поликлиника. 11.10 — Реклама. 11.15 —«Кораллдарның чажыт оранн». 11.25 — Реклама. 11.35 —Шажын болгаш политика. Күрүнениң шажын болгаш атеизм музейиниң ажыл-чорудулгазының болгаш чугула айтырыгларының дугайында. 12.05 —Реклама. 12.10 — «Чылдың үелери». Сентябрь. 13.10 —Реклама. 13.15 — Революционер, шүлүкчү, эртемден Н. А. Морозовтуң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында. Эртем-тайылбырлыг фильм. 13.30 — Өг-бүле академиязы. Этикет. Амыдырал культуразы. 14.00 —«Бузуреңчиг-даа болза, элдептиг». 15.00 — Мультфильм. 15.20 — «Көрүп ханмадым, узамдык-ла узамдык». Уран-чечен фильм. 16.45 —«Гитара ойнап тур». И. болгаш А. Иванниковтар ойнаарлар. 17.15 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Томирис». Уран-чечен фильм. (Узбектелефильм). 18.25 — «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 19.25 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. Ядролуг боо-чепсекти чок кылып узуткаары дээш Совет Эвилелиниң тайбыңга ынак политиказының дугайында. 19.40 — И. Демьянова ырлаар. 20.00— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 — «Москва Кремлиниң комендатуразының үлегерлиг көргүзүг оркестри силерни чалап тур». 21.00—«Үе»; 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Крылья Советов». 23.15 — 23.25 — Медээлер.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — Телефильм. 9.10 — Г. Свиридов — «Бичии триптих». 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 —«Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00—«Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 11.30— «Көдээден дамчыдылга». 12.30 — «Музыкалыг киоск». 13.00 — «Кадыкшыл». 13.45— «Дириг планета». Док. фильм. 9-ку сериязы. «Чер биле дал ай аразында». 14.45 — «Делегей панорамазы». 15.30 — «Аян-чорукчулар клуву». «Москваны билир силер бе» деп телевикторина. 16.30—Бөгүн — Танкистер хүну. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң куягчер шериглерниң кол командылакчызы, армия генералы Совет Эвилелиниң Маадыры Е. Ф. Ивановскийниң чугаазы. 16.45 — Чалыы көрүкчү театры. Телешииниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ—«Тывызык». 2-ги кезээ—«Харыызы». 18.45 — Улуг-хүн кинозалы. Мультфильмнер. Док. фильм. 19.30 — «Кара согун». Уран-чечен фильм. 21.00—«Үе». 21.35 — «С. Рахманиновтуң симфониялары». 3-кү симфониязы. 22.40 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. «Армян ССР». 2. «Вашингтон Штат». 23.45 — 23.55 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Совет поэзия. Ян Райнистиң лириказы. 9.15 — «Эрудит». Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.10— Портреттер. И. С. Тургенев. 11.00—Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. Тележурнал «Агро». Кооперативтерниң иштики ажыл-агыйының организастаар экономиктиг үндезиннериниң дугайында. 11.30 — Орус чугаа. 12.00 — Эртем: теория, практика. 12.30 — «Батальон командирлери». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларь. 14.40— Мультфильмнер. 15.10—Фильмниң баштайгы көргүзүү. «Монрео». 15.30 —«Аян-чорукчулар клуву». 16.30 — Док. фильм экраны. Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 —Музыка телеабонементизи. Камерлыг ниити ыр «Мадригал». 18.30 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.40—Останкинога уран чүүл мастерлери-биле танкистерниң ужуражыышкыны. 20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15— Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.20 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Аас-кежик турбаан болза...» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.40—22.50 —Медээлер.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Моонзунд» 9.30, 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.20, «Орлята Чапая» 14.00, «Звонят, откройте дверь!» 10.40, «Ангел-хранитель» 15.40, 17.30, 21.20 (узаткан), «Повесть о маршале Коневе» 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Где ты живёшь?» 10.30, «Башня» 17.40, «Где находится нофелет?» 12.10, 14.00, 15.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ико — отважный жеребёнок» 10.00, «Душа моя» 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Семь самураев» 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к 6: «Джульбарс» 13.00, «Холодное лето 53-его» 15.00, 17.00 шактарда.

Агаар

Республикага булуттап, аязыр. Чагбас. Хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 0—5 градус чылыг, чамдык черлерге 2—7 градус соок. Хүндүс 20—25 градус изиг.

Кызылга булуттап, аязыр. Чагбас. Дүне 2—4, хүндүс 22—24 градус изиг. Хаттың күжү секундада 5—10 метр.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекзи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 174. ТС—00834.